

ΘΟΔΩΡΗΣ ΣΠΥΡΟΣ

Οι ημι-νομάδες στην «πόλη»:<sup>\*</sup>  
Η προπολεμική μετανάστευση των Βλάχων του Γαρδικίου  
στον Πειραιά

Εισαγωγή

Αντικείμενο μελέτης

Στο παρόν άρθρο επιχειρούμε να διερευνήσουμε τις διαδικασίες αστικοποίησης μιας κοινότητας Βλάχων (Αρμάνων), των Γαρδικιωτών, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Χρονικά, η έρευνά μας καλύπτει την περίοδο από το μεταίχμιο 19<sup>ου</sup> και 20<sup>ου</sup> αιώνα έως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, που μαζί με τον Εμφύλιο σηματοδότησαν τη σχεδόν πλήρη εξαφάνιση της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας και την οριστική αστική εδραίωση των Γαρδικιωτών. Σημειώνουμε ότι ο όρος «Γαρδικιώτες» παραπέμπει στον τόπο καταγωγής της συγκεκριμένης ομάδας, το Γαρδίκι Ασπροποτάμου. Το χωριό αυτό βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Νότιας Πίνδου, συγκεκριμένα εκεί όπου ο κύριος όγκος της μεγάλης οροσειράς συναντά τα Αθαμανικά Όρη. Απέχει περίπου 80 χλμ. (σε κατεύθυνση δυτική) από την πόλη των Τρικάλων και υπάγεται διοικητικά στον ομώνυμο θεσσαλικό νομό.

Ειδικότερα, στο άρθρο μάς απασχολούν οι μορφές υλικής και συμβολικής οικειοποίησης του χώρου της «πόλης» από τους Γαρδικιώτες και κυρίως του Πειραιά, όπου κατευθύνεται κατά βάση η αστική μετανάστευση της γαρδικιώτικης κοινότητας κατά την περίοδο που μας απασχολεί. Ωστόσο, το εγχείρημά μας έχει ένα διπλό ερευνητικό προσανατολισμό. Έτσι, αν από μία άποψη αποτελεί μια προσπάθεια «ανασύστασης» της «αστικής Ιστορίας» των Γαρδικιωτών μέχρι τον Πόλεμο, από μια άλλη άποψη αποτελεί ένα σχόλιο για τον τρόπο βίωσης αυτής της Ιστορίας στο παρόν. Υπό την έννοια

\* Ο τίτλος του άρθρου αποτελεί παράφραση του τίτλου της εργασίας του T. Koita (1989), «Kaédi, où le nomade à la ville» (βλ. τις Βιβλιογραφικές Παραπομπές).

αυτή, εγγράφεται τόσο στο πεδίο της ιστορικής ανθρωπολογίας όσο και σε αυτό της εθνοϊστορίας.<sup>1</sup>

#### «Πηγές» και μεθοδολογία

Η διπλή στόχευση του άρθρου μάς οδήγησε στη χρήση ενός σύνθετου και ετερόκλητου ιστορικού και εθνογραφικού υλικού για το «πρόσφατο γαρδικιώτικο παρελθόν». Σε γενικές γραμμές, αυτό το υλικό μπορεί να διακριθεί σε δύο βασικές κατηγορίες, κάθε μία από τις οποίες παρουσιάζει τις δικές της ιδιαιτερότητες και θέτει αντίστοιχα μεθοδολογικά ζητήματα.

Η πρώτη κατηγορία υλικού περιλαμβάνει τις «ιστορικές πηγές», με την αυστηρή σημασία του όρου, δηλαδή τα πρωτογενή τεκμήρια της συγκεκριμένης περιόδου. Οι πηγές αυτού του τύπου που διαθέτουμε είναι τμήματα των αρχείων του Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Πειραιά<sup>2</sup> και ενός άλλου επαγγελματικού συλλόγου στον οποίο συμμετείχαν οι Γαρδικιώτες οινοπαντοπώλες του Πειραιά, του *Συνδέσμου των εξ Αθαμανίας εν Πειραιεί Παντοπωλών*.<sup>3</sup>

Το αρχείο του Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Πειραιά περιλαμβάνει ένα Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης του 1905, τα Μητρώα Πληρωμής Συνδρομών της περιόδου 1905-1939 και τους καταλόγους των διοικητικών συμβουλίων της περιόδου 1904-1940. Τα μητρώα πληρωμών, ελλείπει άλλων οργανωμένων μητρώων μελών, αποτελούν τη μόνη πηγή από όπου μπορούμε να αναζητήσουμε τους Γαρδικιώτες παντοπώλες. Έτσι, μπορούμε να έχουμε μια εικόνα για τους Γαρδικιώτες που εισέρχονται κάθε χρόνο στο επάγγελμα. Βέβαια, από την έρευνα προκύπτει ότι υπήρχαν Γαρδικιώτες οινοπαντοπώλες που δεν αποτελούσαν μέλη του συλλόγου, ή τουλάχιστον δεν εμφανίζονται ως μέλη του όλες τις χρονιές. Πιθανώς αυτό να οφείλεται συχνά και στο γεγονός ότι οι καταγραφές των βιβλίων δεν είναι ιδιαίτερα συστηματικές. Εκτός των άλλων, αυτά δεν εμπεριέχουν όλα τα ατομικά στοιχεία των μελών, ούτε φυσικά τους τόπους καταγωγής. Συνεπώς ο εντοπισμός των Γαρδικιωτών σε αυτά στηρίχθηκε στη γνώση μας για τα επίθετά τους, η οποία όμως

1 Για τον όρο «ιστορική ανθρωπολογία» βλ. Παπαταξιάρχης 1993, Keith Axel 2002. Για τον όρο «εθνοϊστορία» βλ. Izard και Wachtel 1991.

2 Ο Σύνδεσμος Οινοπαντοπωλών Πειραιώς ιδρύθηκε το 1904. Τα αρχεία του από εδώ και στο εξής θα αναφέρονται με τα αρχικά «Σ.Ο.Π.». Δίπλα θα αναγράφεται το είδος του τεκμηρίου: Γ.Σ. για τις Γενικές Συνελεύσεις, Μ.Π.Σ. για τα Μητρώα Πληρωμής Συνδρομών και Κ.Δ.Σ. για τους Καταλόγους Διοικητικών Συμβουλίων. Τέλος, θα αναγράφεται η χρονολογία του τεκμηρίου.

3 Ο *Σύνδεσμος των εξ Αθαμανίας εν Πειραιεί Παντοπωλών* ιδρύθηκε το 1917. Μεταπολεμικά μετονομάζεται σε *Σύλλογο των εν Αθήναις και Πειραιεί Θεσσαλών Παντοπωλών «Ο Ασπροτόταμος»*. Από εδώ και στο εξής, τα αρχεία του θα αναφέρονται με τα αρχικά «Ασπρ.», το είδος του τεκμηρίου (Κατ. για τα Καταστατικά, Γ.Σ. για τα Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων και Μ.Μ. για τα Μητρώα Μελών) και τη χρονολογία του τεκμηρίου.

αν και σχετικά επαρκής, λόγω της προγενέστερης επιτόπιας έρευνας, της μελέτης των δημοτολογίων της κοινότητας Γαρδικίου αλλά και της πολύ σημαντικής βοήθειας της γαρδικιώτισσας γραμματέως του συνδέσμου, δεν μπορεί να είναι πλήρης.

Οι κατάλογοι των διοικητικών συμβουλίων αποτελούν μια σημαντική «ποιοτική πηγή» για την ενασχόληση των Γαρδικιωτών με τον συγκεκριμένο επαγγελματικό τομέα. Έτσι, ο αριθμός των Γαρδικιωτών που εκλέγονται κάθε φορά στο διοικητικό συμβούλιο, αλλά και το αξίωμα που καταλαμβάνουν, αποτελούν σημαντικές ενδείξεις τόσο για τον συνολικό αριθμό όσο και για την εδραίωση των Γαρδικιωτών στον συγκεκριμένο επαγγελματικό χώρο.

Το διαθέσιμο τμήμα του αρχείου του *Συνδέσμου των εξ Αθαμανίας εν Πειραιεί Παντοπωλών* μας δίνει περιορισμένες και αβέβαιες πληροφορίες για τον αριθμό των Γαρδικιωτών οινοπαντοπωλών στον Πειραιά κατά την περίοδο αυτή. Και αυτό γιατί δεν περιλαμβάνει κάποιο μητρώο μελών για την περίοδο που μελετάμε, παρά μόνο για τις χρονιές 1949-1955. Σε αυτό βρίσκουμε μόνο πρακτικά γενικών συνελεύσεων της περιόδου 1920-1939 καθώς και το τροποποιημένο καταστατικό του 1920. Τα πρακτικά των γενικών συνελεύσεων μόνο σε μια περίπτωση περιλαμβάνουν αναλυτικά τα ονόματα των συμμετεχόντων, από όπου πάλι μέσα από τα επίθετα μπορούμε κατά προσέγγιση να υπολογίσουμε τους Γαρδικιώτες. Με εξαίρεση μια ακόμα περίπτωση, στις υπόλοιπες δεν αναφέρεται ούτε καν ο αριθμός των συμμετεχόντων, παρά μόνο τα ονόματα όσων εκλέχτηκαν στο διοικητικό συμβούλιο του Συνδέσμου και ο αριθμός ψήφων που έλαβε ο καθένας. Δεδομένου ότι δεν γνωρίζουμε τον αριθμό σταυρών που είχε δικαίωμα να βάλει κάθε μέλος, είναι ιδιαίτερα δύσκολος και ο απλός υπολογισμός του συνολικού αριθμού των συμμετεχόντων στις αρχαιρεσίες.

Η αποσπασματικότητα των διαθέσιμων «πηγών» υπαγορεύει μια πολύ προσεκτική χρήση τους. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, αυτές μας επιτρέπουν να κάνουμε ορισμένες υποθέσεις και να έχουμε μια ενδεικτική εικόνα για τους Γαρδικιώτες οινοπαντοπώλες του Πειραιά κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα.

Η δεύτερη κατηγορία υλικού περιλαμβάνει τρεις διαφορετικές υποκατηγορίες τεκμηρίων. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι τα τεκμήρια αυτά εκφράζουν τη βιωμένη ή τη δευτερογενή μνήμη διαφορετικών υποκειμένων, καθώς και έναν αντίστοιχο λόγο για τη συγκεκριμένη περίοδο. Ειδικότερα:

- Η πρώτη υποκατηγορία περιλαμβάνει έναν περιορισμένο αριθμό γραπτών τεκμηρίων που, παρότι γράφτηκαν και εκδόθηκαν μετά τον πόλεμο, οι συγγραφείς τους γεννήθηκαν και έζησαν το μεγαλύτερο ή ένα σημαντικό τμήμα της ζωής τους πριν από αυτόν. Έτσι, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εμπειρίες που μας μεταφέρουν για τη συγκεκριμένη

- μένη περίοδο είναι σε κάποιο βαθμό πρωτογενής.<sup>4</sup>
- Η δεύτερη υποκατηγορία περιλαμβάνει νεότερα τεκμήρια που αναφέρονται στην «ιστορία» της γαρδικιώτικης αστικής μετανάστευσης πριν τον Πόλεμο. Πρόκειται για ένα βιβλίο<sup>5</sup> και δύο μικρά κείμενα<sup>6</sup> που δημοσιεύτηκαν σε δύο «κοινοτικά» έντυπα που εξέδιδαν (ή/και εκδίδουν) οι Σύλλογοι Γαρδικιωτών Τρικάλων και Αθήνας/Πειραιά, αντίστοιχα.<sup>7</sup>
  - Η τελευταία υποκατηγορία περιλαμβάνει τις προφορικές μνήμες των υποκειμένων, όπως τις καταγράψαμε στο πεδίο. Σε μεγάλο βαθμό, οι μνήμες αυτές είναι έμμεσες, αφού σημαντικό τμήμα των πληροφοριών δεν έχει άμεση εμπειρία της περιόδου, ενώ ένα ακόμα μεγαλύτερο τμήμα δεν την πρόλαβε παρά κατά την τελική της φάση.

Το βασικό μεθοδολογικό πρόβλημα που θέτουν τα τεκμήρια και των τριών υποκατηγοριών σχετίζεται με το γεγονός ότι δεν είναι πάντα εύκολο να διακρίνουμε ποιες από τις πληροφορίες που μας παρέχουν στηρίζονται σε προσωπικά βιώματα και ποιες προέρχονται από αφηγήσεις τρίτων. Επιπλέον, ακόμα και στην περίπτωση των προσωπικών εμπειριών, η διαμεσολάβηση του χρόνου λειτουργεί αναμφίβολα ως παραμορφωτικός και εξιδανικευτικός καθρέφτης. Ωστόσο, τα τεκμήρια αυτά έχουν μια διπλή χρησιμότητα. Αφενός, λειτουργούν συμπληρωματικά με τις «ιστορικές πηγές», επιτρέποντάς μας κάποιες υποθέσεις για τα «αφηγηματικά κενά» που αφήνουν αυτές οι τελευταίες. Κυρίως όμως, τα τεκμήρια αυτά αποκαλύπτουν τον τρόπο που το «παρελθόν» βιώθηκε κατά τη διαδικασία ιστορικής συγκρότησης και αναπαραγωγής της τοπικής ταυτότητας. Υπό αυτήν την έννοια αποτελούν ένα

4 Ειδικότερα, πρόκειται για τα εξής έργα: α) Το βιβλίο του ιατρού από το χωριό Αθαμανία (Μουτσιάρα) Μακρή, Λ. 1956, *Ήθη-Έθιμα και Παραδόσεις της Αθαμανίας 1900-1925*, Τρίκαλα (ανατύπωση από το «Σύλλογο των Απανταχού Αθαμάνων 'Η Αγία Παρασκευή'», Πειραιάς 1990), και, β) το βιβλίο του Γαρδικιώτη δημοσιογράφου και συγγραφέα Καρανάσιου, Α. 1979, *Ιστορικά-Λαογραφικά. Παραδόσεις Γαρδικίου Αθαμάνων*, Τρίκαλα.

5 Πρόκειται για το βιβλίο της Γαρδικιώτισσας πτυχιούχου ιστορίας-αρχαιολογίας Καραμήτρου, Γ. 2001. *400 χρόνια Γαρδίκι*. Τρίκαλα: Σύλλογος Γυναικών Γαρδικίου Τρικάλων.

6 Πρόκειται για τα εξής κείμενα: α) Το άρθρο της Γαρδικιώτισσας φιλόλογου Κωνσταντάκου, Κ. 1983, «Οι Γαρδικιώτες του χθες και του σήμερα», *Γαρδικιώτικα Νέα*, Έκδοση του Ευεργετικού Συλλόγου Γαρδικίου, τ. 1, σελ. 1, 4. β) τον επετειακό λόγο του τότε προέδρου του Συλλόγου «Ασπροπόταμος» Κ. Μπαταγιάννη στην ετήσια εκδήλωση του Συλλόγου το 1988, που δημοσιεύτηκε στα *Γαρδικιώτικα Νέα*, Έκδοση της Αδελφότητας Γαρδικιωτών Αθήνας-Πειραιά, τ. 4 (1989), σ. 6-9.

7 Πρόκειται για τα έντυπα: α) *Γαρδικιώτικα Νέα*, Έκδοση του Ευεργετικού Συλλόγου Γαρδικίου, τεύχη 1-8 (+ 1 τεύχος εκτός σειράς), Τρίκαλα, 1983-1985. β) *Γαρδικιώτικα Νέα*, Έκδοση της Αδελφότητας Γαρδικιωτών Αθήνας-Πειραιά, Περίοδος Α', τεύχη 1-7 (+ 3 τεύχη εκτός σειράς), Πειραιάς, 1988-1996, και Περίοδος Β', τεύχη 1-16, Πειραιάς, 2005-2009.

καλειδοσκόπιο τόσο για τη θέαση στιγμιотύπων της «τοπικής ιστορίας»<sup>8</sup> όσο και για την ερμηνεία των διαδικασιών δημόσιας ανασυγκρότησης των ηγεμονικών αναπαράστασεων και αφηγήσεων γύρω από αυτήν σήμερα.<sup>9</sup>

### **1. Η γαρδικιώτικη κοινότητα πριν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο: η μακρά μετάβαση προς την «πόλη»**

Ιστορικά, η ημι-νομαδική κτηνοτροφία αποτέλεσε την κυρίαρχη παραγωγική δραστηριότητα των Γαρδικιωτών και παράλληλα την υλική βάση ενός ημι-νομαδικού τρόπου ζωής.<sup>10</sup> Η κυριαρχία της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας εγγράφεται στην ιστορική μνήμη της κοινότητας μέχρι σήμερα. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι πληροφορητές μάς τόνιζαν το κτηνοτροφικό τους παρελθόν, ή την κτηνοτροφική τους καταγωγή οι νεότεροι. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ένας από αυτούς, «το Γαρδίκι ήταν πάντα κτηνοτροφικό χωριό... με τα πρόβατα ζούσαμε, χειμώνα-καλοκαίρι». Στο πλαίσιο αυτό, η κτηνοτροφία φαίνεται να παίζει διαχρονικά θεμελιώδη ρόλο στην ιστορική συγκρότηση και την έκφραση της τοπικής ταυτότητας.

Η εξειδίκευση των Γαρδικιωτών στην ημι-νομαδική κτηνοτροφία δεν αποτελεί μια γαρδικιώτικη ιδιαιτερότητα. Εγγράφεται αντίθετα σε δύο ευρύτερες παραδόσεις στις οποίες μπορούμε να εντάξουμε τη συγκεκριμένη ομάδα. Αφενός, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της πλειοψηφίας των Βλάχων της Βαλκανικής, εθνοτικής ομάδας στην οποία εντάσσονται και οι Γαρδικιώτες. Η εξειδίκευση των Βλάχων στη συγκεκριμένη δραστηριότητα οδήγησε ιστορικά στη χρήση του όρου «Βλάχος» ως δηλωτικού των μετακινούμενων κτηνοτροφικών πληθυσμών σε ολόκληρη τη Βαλκανική.<sup>11</sup> Από την άλλη, ο ημι-νομαδισμός αποτελεί χαρακτηριστικό της ευρύτερης περιοχής του Ασπροποτάμου και της Αθαμανίας, μικροπεριφερειών στις οποίες, μέσα από διαφορετικές ιστορικές διαδικασίες, εντάσσεται το Γαρδίκι. Και αν η πλειοψηφία των κατοίκων των περιοχών αυτών είναι βλαχόφωνοι, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως η ημι-νομαδική κτηνοτροφία χαρακτηρίζει κατά το παρελθόν και τους ελληνόφωνους κατοίκους της ίδιας περιοχής (βλ. Μακρής 1956: 44-54).

Μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η ημι-νομαδική κτηνοτροφία συνεχίζει να αποτελεί τη βάση της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης της γαρδικιώτικης κοινότητας. Μέχρι το 1940, «το 60-70% των κατοίκων

8 Παραφράζοντας τη L. Passerini (1998), θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι διαθέσιμες πηγές μας προσφέρουν «σπαράγματα της τοπικής ιστορίας».

9 Για την αναπαραγωγή του «παρελθόντος» στο «παρόν» βλ. Bloch 1977, Sahlin 2008, Koselleck 2000, Λέκκας 2001, Λιάκος 2007: 91-131.

10 Για τις μορφές οικονομικο-κοινωνικής οργάνωσης και τις διαδικασίες μετάβασης των Γαρδικιωτών Βλάχων, βλ. Σπύρος 1999.

11 Βλ. Gossiaux 2002 και Kahl 2009.

του Γαρδικίου ασχολούνταν με την κτηνοτροφία» (Κωνσταντάκου 1983: 1). Ωστόσο, δεν αποτελεί τη μοναδική οικονομική και επαγγελματική δραστηριότητα των Γαρδικιωτών. Αντίθετα, το εμπόριο, η βιοτεχνία και οι «τέχνες» αναπτύχθηκαν από πολύ νωρίς, καταρχάς στο ίδιο το ορεινό χωριό, αποσκοπώντας πρώτα από όλα στην κάλυψη βασικών βιοτικών αναγκών της ίδιας της ημι-νομαδικής κοινότητας.<sup>12</sup> Επιπλέον, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, ήδη από τον 18<sup>ο</sup> αιώνα πολλοί Γαρδικιώτες, όπως και άλλοι Βλάχοι της Πίνδου, ταξίδευαν περιοδικά μακριά από τον τόπο τους, μέχρι τη Ρουμανία, ως αγωγιάτες, έμποροι και τεχνίτες (Νούλας 1988: 3).<sup>13</sup> Όλοι αυτοί οι τομείς απορροφούσαν το δημογραφικό πλεόνασμα της κτηνοτροφικής κοινότητας, ενώ παράλληλα της προσέφεραν μια εναλλακτική πηγή εισοδήματος, παίζοντας ταυτόχρονα σημαντικό ρόλο στον αυξανόμενο εκχρηματισμό της κοινοτικής οικονομίας και κοινωνίας.

Πάντως, έως τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα η ενασχόληση των Γαρδικιωτών με τα παραπάνω επαγγέλματα έχει κατά κανόνα εποχιακό χαρακτήρα. Αυτά εξασκούνται παράλληλα με την κτηνοτροφία και λειτουργούν συμπληρωματικά με αυτήν, διευρύνοντας κατά κάποιον τρόπο τη γεωγραφική και παραγωγική βάση του ίδιου του ημι-νομαδισμού, ως τρόπου οργάνωσης και οικειοποίησης του χώρου, αλλά και ως ενός συνολικού τρόπου ζωής θεμελιωμένου στη γεωγραφική, αλλά επίσης την επαγγελματική κινητικότητα και ευελιξία. Άλλωστε, ορισμένα από αυτά τα επαγγέλματα, όπως ο αγωγιατισμός, η τυροκομία και η υφαντουργία, επιτελούνται καταρχάς στο πλαίσιο της κτηνοτροφικής μονάδας και υπό αυτήν την έννοια η ίδια η κτηνοτροφία προσφέρει στους Γαρδικιώτες την τεχνογνωσία ενασχόλησης με αυτές (Srygos 1997). Την ίδια στιγμή ο ημι-νομαδισμός, ως συνολικός τρόπος ζωής, επιβάλλει στους Γαρδικιώτες μια διαρκή γεωγραφική κινητικότητα, γεγονός που επιτρέπει την περιοδική μετανάστευσή τους στις πόλεις, όπου επιδίδονται κυρίως στο πλανόδιο μικρεμπόριο, ή εργάζονται ως τεχνίτες, χωρίς να εγκαταλείπουν ολοκληρωτικά την κτηνοτροφία.

Η πολυ-απασχόληση των ημι-νομάδων είναι καταρχήν αποτέλεσμα των δυσκολιών υλικής αναπαραγωγής που αντιμετωπίζει όλο και περισσότερο η κτηνοτροφία. Η Γ. Καραμήτρου, αναφερόμενη προφανώς στο μεταίχμιο 19<sup>ου</sup> και 20<sup>ου</sup> αιώνα, μας λέει πως «οι παλιότεροι... συντηρούσαν πολυμελείς οικογένειες κάνοντας ταυτόχρονα δύο δουλειές. Ασκούσαν την μία στον τόπο της εγκατάστασής τους και την δεύτερη το καλοκαίρι στο χωριό. Το

12 Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ν. Κασομούλης στα απομνημονεύματά του αναφέρεται στην ανάπτυξη της οικιακής υφαντουργίας και του εμπορίου μάλλινων ειδών στο Γαρδικί κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης (Κασομούλης 1939, τ. Α, σ. 286).

13 Για τη μετανάστευση των Βλάχων προς τη Ρουμανία πρβλ. Παπαδημητρίου και Παπανίκος 2008: 93, και Κωνσταντίνου-Καρανίκα 2008.

φθινόπωρο κατέβαιναν οι άνδρες στα πεδινά, άφηναν εκεί τις γυναίκες και τα παιδιά τους και ξεκινούσαν για να εξασφαλίσουν τον επιούσιον» (Καραμήτρου 2001: 84).

Με τη σταδιακή παρακμή της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας τα επαγγέλματα αυτά αποκτούν όλο και μεγαλύτερη οικονομική σημασία για την υλική αναπαραγωγή των υποκειμένων και των οικογενειών και σταδιακά ανεξαρτητοποιούνται όλο και περισσότερο από την κτηνοτροφική παραγωγική διαδικασία. Παράλληλα, ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της κοινότητας μεταναστεύει και εγκαθίσταται στα αστικά κέντρα της Ελλάδας (Τρίκαλα, Καρδίτσα, Αθήνα-Πειραιάς) και του εξωτερικού (Η.Π.Α.), όχι πια αποκλειστικά εποχιακά αλλά, λιγότερο ή περισσότερο μόνιμα, απασχολούμενο σε διάφορα επαγγέλματα. Χαρακτηριστική είναι μια άλλη αναφορά της Γ. Καραμήτρου:

Στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα ο χρόνος κυλούσε δύσκολα. Πολλοί δεν είχαν δικά τους ζώα, ούτε πόρους για να ζήσουν. Μια τέτοιου είδους οικονομική-κοινωνική-πολιτική κατάσταση οδηγεί σε κύμα ανοργάνωτης φυγής. Την αρχή έκανε η ιδιωτική πρωτοβουλία. Οι σχέσεις συγγένειας βοήθησαν στην πραγματοποίηση των σχεδίων. Εγκαταλείπουν τώρα πια την παραδοσιακή ενασχόληση με την κτηνοτροφία για να μπουν σε νέους δρόμους. Η μεγάλη μάζα τους αποφασίζει να εγκατασταθεί μόνιμα σε περιοχές που γνώριζε από το ξεχειμάσμά της. Στο εξής οι περιοχές αυτές θα αποτελέσουν για αυτούς κοινό σημείο αναφοράς. Από την συρροή των πληθυσμών οι πόλεις θα αναπτυχθούν και θα δυναμώσουν. Σε αυτές οι Γαρδικιώτες θα προσπαθήσουν σταδιακά να ενταχθούν αν και δυσκολεύονται να κατανοήσουν την νέα κοινωνική διάρθρωση και το διαφορετικό για αυτούς κοινωνικό περιβάλλον. Αρχίζουν τη ζωή χωρίς να διαθέτουν εφόδια. Από έλλειψη εξειδίκευσης θα ασχολούνται μόνο με χειρωνακτικά επαγγέλματα. (Καραμήτρου 2001: 82-83)

Από τις αφηγήσεις πάντως προκύπτει πως και σε αυτήν την περίπτωση το εμπόριο και οι τέχνες αποτελούν βασικό προσανατολισμό των Γαρδικιωτών. Αναμφίβολα κυρίαρχη θέση την περίοδο αυτή έχουν τα επαγγέλματα του ράφτη (κυρίως στην πόλη της Καρδίτσας)<sup>14</sup> και του οιοπαντοπώλη (κυρίως στην πόλη του Πειραιά). Σε ορισμένες περιπτώσεις, η μεγάλη απόσταση των τόπων μετακίνησης από το Γαρδίκι, αλλά και ο «εδραϊός» χαρακτήρας ορισμένων νέων επαγγελματικών δράσεων, οδηγούν σε μια μονιμό-

14 Για τους Γαρδικιώτες «ραφτάδες» της Καρδίτσας βλ. Καρανάσιος 1979: 94-95 και Σπύρος 2005: 80-81.

τερη μετανάστευση. Ωστόσο, η αστική εγκατάσταση γίνεται σταδιακά όλο και πιο μόνιμη και για όσους μένουν στα αστικά κέντρα της Θεσσαλίας και συνδέεται ακριβώς με την παρακμή της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας και την μετάβαση της γαρδικιώτικης κοινότητας σε έναν διαφορετικό, αστικό και εδραίο τρόπο ζωής.<sup>15</sup>

Συμπερασματικά, βλέπουμε ότι κατά το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα, η γαρδικιώτικη κοινότητα βρίσκεται ήδη σε μια προχωρημένη διαδικασία μετάβασης, η οποία θα γενικευτεί και θα ολοκληρωθεί μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Δεδομένου ότι η γεωργία δεν μπορούσε, λόγω του κλίματος και της γεωμορφολογίας του ορεινού τους χωριού, να προσφέρει στους Γαρδικιώτες μια σοβαρή εναλλακτική λύση στην κρίση της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας, η μετάβαση αυτή απολήγει στη σχεδόν πλήρη αστικοποίηση της κοινότητάς τους. Επιπλέον, έχει ως αποτέλεσμα τον αυξανόμενο μετασχηματισμό των αρχών και των μορφών κοινωνικής οργάνωσης, καθώς και τη σταδιακή μεταβολή της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στο εσωτερικό της κοινότητας.

Ωστόσο, η μετάβαση από την κτηνοτροφία στα αστικά επαγγέλματα δεν συνεπάγεται και μια αυτόματη μετάβαση από τον ημι-νομαδικό στον εδραίο τρόπο ζωής. Έτσι, αν και ιστορικά η κτηνοτροφία αποτέλεσε τη βασική επαγγελματική δραστηριότητα της συντριπτικής πλειοψηφίας των ημι-νομαδικών πληθυσμών του βαλκανικού χώρου, με βασικούς εκπροσώπους αυτού του συνδυασμού τους βλαχόφωνους πληθυσμούς, οι δύο όροι αναφέρονται σε διαφορετικής τάξης πραγματικότητες: ενώ η κτηνοτροφία αναφέρεται σε μια μορφή εργασίας, ο ημι-νομαδισμός αναφέρεται σε ένα τρόπο οργάνωσης και οικειοποίησης του χώρου. Άλλωστε, οι περιπτώσεις των μαστόρων και των άλλων πλανόδιων τεχνιτών (με χαρακτηριστικό παράδειγμα τους Ρομά) και, αντίστροφα, των εδραίων κτηνοτροφικών πληθυσμών, μαρτυρεί ότι, παρά την προνομαϊκή τους σύνδεση, η κτηνοτροφία και ο νομαδισμός δεν ταυτίζονται. Στην περίπτωση των Γαρδικιωτών, η μετάβαση από την ημι-νομαδική κτηνοτροφία στην αστική εγκατάσταση συμβαδίζει, όπως θα δούμε, με την ανάπτυξη ενός «αστικού νομαδισμού»,<sup>16</sup> ο οποίος περιλαμβάνει τόσο τα πλανόδια αστικά επαγγέλματα όσο και την εποχιακή η/και περιστασιακή απασχόληση πολλών Γαρδικιωτών ως υπαλλήλων στα «πατριωτικά μπακάλικα».<sup>17</sup>

15 Για την παρακμή της ημινομαδικής κτηνοτροφίας και τις διαδικασίες «εδραιοποίησης» των (ημι)νομάδων ειδικά στην περιοχή της Θεσσαλίας, βλ. Sivignon 1992: 402-12.

16 Ο λαογράφος Π. Καμηλάκης (2009) χρησιμοποιεί τον όρο «επαγγελματικός νομαδισμός».

17 Ο όρος αυτός, που χρησιμοποιείται από τους ίδιους τους Γαρδικιώτες, αλλά και από τοπικούς λογίους όπως ο Λ. Μακρής, για τα οινοπαντοπωλεία των συμπατριωτών τους, αποτελεί άλλη μια έκφραση της τοπικής ταυτότητας.



## 2. Οι Γαρδικιώτες οινοπαντοπώλες του Πειραιά

Το μεταναστευτικό ρεύμα των Γαρδικιωτών προς την πρωτεύουσα ξεκινά στα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα (Καμηλάκης 2009: 192, υπ. 13) και γενικεύεται μετά το 1910.<sup>18</sup> Μάλιστα, σύμφωνα με την κυρίαρχη ιστορική αφήγηση, η εγκατάσταση των Γαρδικιωτών στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας χαρακτηρίζεται από δύο στοιχεία: αφενός, από την επαγγελματική τους δραστηριοποίηση ως οινοπαντοπωλών και, αφετέρου, από την εγκατάστασή τους στον «Πειραιά» και όχι στην «Αθήνα».<sup>19</sup>

Από τις διαθέσιμες πηγές προκύπτει ότι ήδη κατά την πρώτη δεκαετία του 20<sup>ου</sup> αιώνα ένας πολύ μικρός αριθμός Γαρδικιωτών διαθέτει ιδιόκτητα παντοπωλεία στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά, κυρίως στις λαϊκές συνοικίες του όπως τα Καμίνια, τα Ταμπούρια, το Χατζηκυριάκειο, τα Μανιάτικα (Σπύρος 1999: 82, Σπύρος 2005: 118 και Καραμήτρου 2001: 84). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνουν και τα αρχεία του Συνδέσμου Παντοπωλών Πειραιά, ο οποίος ιδρύθηκε το 1904. Αν και στα αρχικά μέλη του δεν συναντάμε κανένα Γαρδικιώτη,<sup>20</sup> προς τα τέλη της ίδιας δεκαετίας βρίσκουμε εγγεγραμμένους ορισμένους Γαρδικιώτες (2 ή 3) στα μητρώα του.<sup>21</sup> Από την ίδια πηγή προκύπτει ότι την επόμενη δεκαετία ο αριθμός των Γαρδικιωτών αυξάνει κατά πολύ, με χρονικό ορόσημο το 1916.<sup>22</sup> Βέβαια, οι ελλείψεις των πηγών δεν μας επιτρέπουν ούτε σε αυτήν την περίπτωση να υπολογίσουμε τον ακριβή αριθμό τους. Ωστόσο, το αρχειακό υλικό που διαθέτουμε μπορεί να μας δώσει μια γενική εικόνα. Όμως, τα αριθμητικά δεδομένα που παραθέτουμε είναι εντελώς ενδεικτικά και αβέβαια, για λόγους που έχουμε ήδη περιγράψει.

18 Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Γ. Καραμήτρου, «μετά το 1912 η ανάγκη και η μεγάλη φτώχεια αναγκάζει τον άντρα της οικογένειας να στραφεί προς την Αθήνα» (Καραμήτρου 2001: 84). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ένας βασικός λόγος για τη γενίκευση της μετανάστευσης προς την πρωτεύουσα είναι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και ο «Εθνικός Διχασμός» που την ίδια περίοδο ταλανίζουν τη χώρα και, ειδικότερα, τον χώρο της Θεσσαλίας. Σημειώνουμε ότι μέχρι το 1912-1913 τα βόρεια και δυτικά όρια της Θεσσαλίας αποτελούν και σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, η περιοχή αποτελεί το όριο μεταξύ των δύο *de facto* «κρατών» που επιφέρει ο «εθνικός διχασμός» μεταξύ της βασιλικής και της βενιζελικής παράταξης. Και στις δύο περιπτώσεις, η «οριακότητα» της περιοχής δημιούργησε ανασφάλεια στον θεσσαλικό πληθυσμό, γεγονός που εξανάγκασε σημαντικό τμήμα του να μετακινηθεί, προσωρινά ή μόνιμα, προς την περιοχή της πρωτεύουσας.

19 Η Γ. Καραμήτρου, αναφερόμενη στην προπολεμική μετανάστευση των συμπατριωτών της προς την Αθήνα, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Για να κυριολεκτούμε όμως [οι Γαρδικιώτες] δεν πήγαν στην Αθήνα (δεν τους δέχτηκε) αλλά κατέφυγαν στις γειτονιές του Πειραιά» (Καραμήτρου 2001: 84).

20 Σ.Ο.Π.-Γ.Σ. 1905.

21 Σ.Ο.Π.-Μ.Π.Σ. 1909-1910.

22 Σ.Ο.Π.-Μ.Π.Σ. 1911-1916.

Συγκεκριμένα, καταρχάς από την ανάλυση των μητρώων μελών του Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Πειραιά, φαίνεται ότι τα έτη 1916-1917 ο αριθμός των Γαρδικιωτών οινοπαντοπωλών στον Πειραιά αυξάνει και ξεπερνά πιθανώς τους 20 ή και τους 25.<sup>23</sup> Τη συγκεκριμένη υπόθεση ενισχύει το γεγονός ότι, όπως φαίνεται, μετά τη λήξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου το 1918 ο αριθμός των Γαρδικιωτών οινοπαντοπωλών μειώνεται και πάλι. Το 1919 οι Γαρδικιώτες που καταφέραμε να εντοπίσουμε στα μητρώα ανέρχονται σε 16, ενώ την επόμενη χρονιά αυξάνονται ελαφρώς και φθάνουν τους 20.<sup>24</sup> Για το 1920 διαθέτουμε επιπλέον το πρακτικό της γενικής συνέλευσης του Συνδέσμου των εξ Αθαμανίας Παντοπωλών «Ο Ασπροπόταμος», που έλαβε χώρα τον Δεκέμβρη του ίδιου χρόνου. Στη διαδικασία ανάδειξης διοικητικού συμβουλίου του *Ασπροποτάμου* λαμβάνουν μέρος συνολικά 29 οινοπαντοπώλες, εκ των οποίων 15-16 είναι Γαρδικιώτες.<sup>25</sup> Σταδιακά ο αριθμός των Γαρδικιωτών οινοπαντοπωλών φαίνεται να αυξάνει και πάλι, φθάνοντας τους 27 το 1923 και τους 31-34 το 1924.<sup>26</sup> Από τις νέες εγγραφές στο μητρώο του Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Πειραιά προκύπτει ότι μεταξύ 1920-1924 4 Γαρδικιώτες εισέρχονται κατά μέσον όρο κάθε χρόνο στο επάγγελμα.<sup>27</sup>

Η τάση αυτή φαίνεται να συνεχίζεται και μετά το 1925, χρονιά κατά την οποία έχουμε τουλάχιστον 5 νέες εγγραφές Γαρδικιωτών στο μητρώο του Συνδέσμου Παντοπωλών Πειραιά.<sup>28</sup> Την ίδια στιγμή, φαίνεται να είναι ελάχιστοι όσοι εγκαταλείπουν το επάγγελμα, γεγονός που δείχνει τη διαδικασία σταδιακής εδραίωσης στην πόλη. Έτσι, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1930, ο αριθμός των Γαρδικιωτών οινοπαντοπωλών του Πειραιά φαίνεται να σταθεροποιείται, με μικρές αυξομειώσεις, σε ένα δίκτυο 30-40 καταστημάτων.<sup>29</sup> Παράλληλα, ένας σαφώς μικρότερος αριθμός Γαρδικιωτών ανοίγει σταδιακά παντοπωλεία σε διάφορες λαϊκές συνοικίες της Αθήνας, όπως η Καλλιθέα, η Πλατεία Αττικής και τα Σεπόλια.

Η ανάπτυξη των Γαρδικιωτών Οινοπαντοπωλών του Πειραιά δεν συνδέεται μόνο με ποσοτικές αλλά και με ποιοτικές παραμέτρους. Με το πέρασμα του χρόνου οι Γαρδικιώτες οινοπαντοπώλες της πόλης δεν αυξάνονται μόνο σε αριθμό, αλλά αποκτούν επίσης πρόσβαση στα επαγγελματικά «κέντρα εξουσίας», συμμετέχοντας στη διοίκηση του Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Πειραιά. Το παρακάτω παράδειγμα είναι ενδεικτικό.

23 Σ.Ο.Π.-Μ.Π.Σ. 1916-1917.

24 Σ.Ο.Π.-Μ.Π.Σ. 1918-1920.

25 Ασπρ. Γ.Σ. 1920.

26 Ασπρ. Γ.Σ. 1923 και Ασπρ. Γ.Σ. 1924.

27 Σ.Ο.Π.-Μ.Π.Σ. 1923-1924.

28 Σ.Ο.Π.-Μ.Π.Σ. 1925.

29 Σ.Ο.Π.-Μ.Π.Σ. 1926-1939.

Με βάση τις πηγές, από το 1904 (χρονιά ίδρυσης του Συνδέσμου) έως το 1920 κανένας Γαρδικιώτης δεν συμμετέχει στο αιρετό 13μελές Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου.<sup>30</sup> Ο πρώτος που εμφανίζεται είναι ο Χ.Π. (πρώτος πρόεδρος και του Συνδέσμου των εξ Αθαμανίας Παντοπωλών), ο οποίος εκλέγεται ως απλός σύμβουλος στο Διοικητικό Συμβούλιο των ετών 1920-1922.<sup>31</sup> Στις αρχαιρεσίες του 1922, ο ίδιος εκλέγεται και πάλι στο Δ.Σ., όπου καταλαμβάνει πια τη θέση του ταμιά.<sup>32</sup> Στις επόμενες εκλογές του 1924, εκλέγεται στο Δ.Σ. ένας άλλος Γαρδικιώτης, ο Ν.Μ., ο οποίος καταλαμβάνει τη θέση του γενικού γραμματέα.<sup>33</sup>

Μετά από την παρένθεση του 1926 (Δ.Σ. ετών 1926-1928), όταν δεν εκλέγεται κανείς Γαρδικιώτης στο Δ.Σ. του Συνδέσμου,<sup>34</sup> το 1928 ο Ν.Μ. εκλέγεται εκ νέου, καταλαμβάνοντας και πάλι τη θέση του γενικού γραμματέα. Στις ίδιες εκλογές εκλέγεται για πρώτη φορά και δεύτερος Γαρδικιώτης, ο Α.Τ., ως απλό μέλος.<sup>35</sup> Στις εκλογές του 1930, του 1932 και του 1934 ο Ν.Μ. επανεκλέγεται γενικός γραμματέας. Το 1930 και το 1932 εκλέγεται και πάλι και δεύτερος Γαρδικιώτης ως απλό μέλος: το 1930 ο Α.Μ. και το 1932 ο Α.Π. Στις εκλογές του 1934 εκλέγεται ως μέλος ο Δ. Οικ., για τον οποίο δεν στάθηκε δυνατό να διευκρινίσουμε εάν καταγόταν από το Γαρδίκι ή από τη γειτονική Μουτσιάρα (Αθαμανία), όπου απαντάται το ίδιο επώνυμο.<sup>36</sup>

Οι αρχαιρεσίες του 1936 είναι οι πρώτες στις οποίες εκλέγονται τρεις Γαρδικιώτες στο Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Πειραιά. Συγκεκριμένα, ο Τ.Σ. εκλέγεται γενικός γραμματέας και οι Α.Τ. (ο οποίος είχε εκλεγεί και το 1928) και Δ.Ο. απλά μέλη.<sup>37</sup> Το 1938 εκλέγονται τουλάχιστον τρεις Γαρδικιώτες στο Δ.Σ., ενώ είναι πιθανή και η εκλογή ενός τέταρτου. Ειδικότερα, ο Α.Τ. (μέλος στο προηγούμενο Δ.Σ.) εκλέγεται ταμίας, ενώ οι Α.Μ. (μέλος και το 1932) και Ι.Μ. απλά μέλη. Στις ίδιες αρχαιρεσίες εκλέγεται γενικός γραμματέας ο Κ. Οικ., που όπως και σε προηγούμενη περίπτωση δεν έγινε δυνατόν να διευκρινιστεί εάν καταγόταν από το Γαρδίκι ή τη Μουτσιάρα.<sup>38</sup>

Σε κάθε περίπτωση, η αυξανόμενη συμμετοχή των Γαρδικιωτών οινοπαντοπωλών του Πειραιά στη διοίκηση του επαγγελματικού τους συλλόγου αποτελεί ένα δείκτη τόσο για την ποσοτική τους αύξηση, όσο και για την εδραίωσή τους στο χώρο της πόλης. Η εδραίωση αφορά τόσο μια πιο μόνιμη

30 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1904-1906 έως 1918-1920.

31 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1920-1922.

32 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1922-1924.

33 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1924-1926.

34 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1926-1928.

35 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1928-1930.

36 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1930-1932 έως 1934-1936.

37 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1936-1938.

38 Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ. 1938-1940.

υλική και συμβολική σχέση με την πόλη, όσο και τη συγκρότηση κοινωνικών δικτύων εντός αυτής. Ωστόσο, αν η δημογραφική αύξηση των Γαρδικιωτών οιοπαντοπωλών και η ποιοτική μεταβολή της σχέσης τους με τον Πειραιά οδηγεί από τη μία στη μεγαλύτερη ενσωμάτωσή τους στον αστικό ιστό, από την άλλη, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, οδηγεί στην ανάπτυξη νέων μορφών «κοινοτικής» οργάνωσης εντός του αστικού χώρου.

### 3. Η «κοινοτική» οργάνωση των οιοπαντοπωλών στην «πόλη»: Ο *Σύνδεσμος των εξ Αθαμανίας εν Πειραιεί Παντοπωλών* «Ο Ασπροπόταμος»

Τα έτη 1916-1917 αποτελούν αναμφίβολα σημείο καμπής για την προπολεμική μετανάστευση των Γαρδικιωτών στον Πειραιά, αφού τη χρονιά αυτήν παρατηρείται, όπως είδαμε, μια ραγδαία αύξηση του αριθμού των Γαρδικιωτών οιοπαντοπωλών. Η αύξηση αυτή έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί το 1917 ένας ειδικότερος επαγγελματικός σύλλογος με την επωνυμία «Σύνδεσμος των εξ Αθαμανίας εν Πειραιεί Παντοπωλών».<sup>39</sup> Σε αυτόν, εκτός από τους Γαρδικιώτες, συμμετέχουν και οιοπαντοπώλες καταγόμενοι από άλλα χωριά της *Αθαμανίας*.<sup>40</sup> Μετά τον Πόλεμο, ο σύλλογος μετονομάζεται σε «Σύλλογο των εν Αθήναις και Πειραιεί Θεσσαλών Παντοπωλών 'Ο Ασπροπόταμος'», και σε αυτόν συμμετέχουν πλέον και οι καταγόμενοι από τα ίδια χωριά οιοπαντοπώλες που δραστηριοποιούνται στην περιοχή της Αθήνας.<sup>41</sup>

Με βάση το τροποποιημένο καταστατικό του 1920, ως σκοπός του *Συνδέσμου* ορίζεται αφενός «η προστασία και η προαγωγή των οικονομικών και επαγγελματικών συμφερόντων των μελών διά πάσης νομίμου ενεργείας επιτυγχανομένων» και, αφετέρου, «η αμοιβαία ηθική υποστήριξις και ανάπτυξις των μελών εις το έργον του επαγγέλματος αυτών διά της μελέτης των αφορώντων το επάγγελμα ζητημάτων».<sup>42</sup> Ωστόσο, πίσω από τις τυπικές διατυπώσεις του καταστατικού, οι στόχοι του *Συνδέσμου* ξεπερνούν αυτούς

39 Μπαταγιάννης 1988: 6.

40 Στη συγκεκριμένη περίπτωση το τοπωνύμιο *Αθαμανία* αντιστοιχεί στον Δήμο Αθαμάνων, που λειτούργησε μεταξύ 1883 και 1914. Περιελάμβανε 3 βλαχόφωνες [Γαρδίκι, Τζούρτζια (σήμερα Αγία Παρασκευή) και Δέση] και 3 ελληνόφωνες [Μουτσιάρα (σήμερα Αθαμανία), Τυφλοσέλι (σήμερα Δροσοχώρι) και Καμνάι (σήμερα Άγιος Νικόλαος)] κοινότητες και είχε ως έδρα το Γαρδίκι.

41 Παρότι η ονομασία «Ασπροπόταμος» προστίθεται αργότερα στον τίτλο του και συνδέεται με τη μετονομασία του *Συνδέσμου των εξ Αθαμανίας* σε *Σύλλογο των Θεσσαλών Παντοπωλών*, στους σύγχρονους λόγους των υποκειμένων αναδύεται ως καταστατικό στοιχείο του *Συνδέσμου*. Το αποτέλεσμα είναι η επικράτηση της «υπερ-ιστορικής» συγκρητικής ονομασίας «Σύνδεσμος των εξ Αθαμανίας Παντοπωλών, 'Ο Ασπροπόταμος'», που στην πραγματικότητα δεν αποτέλεσε ποτέ ως τέτοια την επίσημη ονομασία του συλλόγου.

42 Ασπρ. Κατ. 1920.

ενός απλού επαγγελματικού σωματείου και εγγράφονται στις διαδικασίες συγκρότησης και αναπαραγωγής των ευρύτερων τοπικών και περιφερειακών δικτύων και των αντίστοιχων πολιτισμικών ταυτοτήτων.<sup>43</sup> Είναι ακριβώς αυτή η «τοπική» διάσταση που μοιάζει να επιβιώνει περισσότερο στη μνήμη των αντίστοιχων κοινοτήτων σήμερα, που η λειτουργική σημασία του Συνδέσμου τείνει να εκμηδενιστεί σε πλήρη αναλογία με την παρακμή του επαγγέλματος του οινοπαντοπώλη. Χαρακτηριστικός για αυτό είναι ο λόγος που εκφώνησε στις 4/12/1988 ο τότε πρόεδρος του Συλλόγου στην εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στα γραφεία του Πειραιϊκού Συνδέσμου προς τιμήν των ιδρυτών του. Όπως αναφέρει, «[οι Γαρδικιώτες, Μουτσιαρίτες και Τυφλοσελίτες οινοπαντοπώλες] σκέφτηκαν, παράλληλα με το Σύλλογο των Οινοπαντοπωλών του Πειραιά, να ιδρύσουν ένα Σύνδεσμο ο οποίος θα τους έφερνε πιο κοντά, όχι τόσο για να αντιμετωπίσουν τα όποια επαγγελματικά προβλήματα είχαν, αλλά για να μην χάσουν την επαφή με τις ιδιαίτερες πατρίδες τους, τα ήθη και τα έθιμα τα οποία είναι σχεδόν ταυτόσημα». Αμέσως μετά κρίνει σκόπιμο να αναφερθεί στην καταστατική τροποποίηση του 1920, λέγοντας πως με βάση αυτή «ο κύριος σκοπός του Συνδέσμου όπως αυτός αναφέρεται στο καταστατικό είναι η αμοιβαία ηθική υποστήριξη των μελών». Επιπλέον, αναφέρει πως «[στις Γενικές Συνελεύσεις του Συνδέσμου] δίνονταν λύσεις στα επαγγελματικά ζητήματα, αλλά κυρίως τους απασχολούσαν τα πατριωτικά προβλήματα».<sup>44</sup>

Οι πολιτισμικές και κοινωνικές στοχεύσεις του *Συνδέσμου* φαίνονται και από τις δραστηριότητές του. Μια εξ αυτών ήταν και η διοργάνωση πανηγυριών στην Πεντέλη και την Πάρνηθα, σε τοποθεσίες που σύμφωνα με τους συνομιλητές «τους θύμιζαν τα χωριά μας». Οι πληροφορίες γύρω από την ημερομηνία διεξαγωγής αυτών των πανηγυριών είναι αντιφατικές. Σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες, πανηγύρι διοργανωνόταν στα τέλη Ιουλίου, 26 ή 27 του μήνα, πριν οι οινοπαντοπώλες αναχωρήσουν για τα χωριά τους. Σύμφωνα με κάποιες άλλες, πανηγύρι γινόταν τον Δεκαπενταύγουστο, στο οποίο συμμετείχαν και όσοι Γαρδικιώτες αδυνατούσαν, για διάφορους λόγους, να παρευρεθούν στο πανηγύρι του χωριού τους. Δεν αποκλείεται οι παραπάνω φαινομενικά αντικρουόμενες πληροφορίες να εκφράζουν ιστορικές μεταβολές του χρόνου πραγματοποίησης του πανηγυριού. Σε κάθε περι-

43 Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι ίδιες οι έννοιες της *Αθαμανίας* και του *Ασπροποτάμου* παραπέμπουν σε ιστορικά παραγόμενες μικρο-περιφερειακές ταυτότητες, που συνδέονται με τη διοικητική και εθνοπολιτισμική γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής του Γαρδικίου και με αντίστοιχες μυθικές αναπαραστάσεις και συμβολισμούς για την «ιστορία του τόπου». Βλ. Σπύρος 2009α.

44 Μπαταγιάννης 1988: 7-8. Για τον ρόλο των εθνοτοπικών συλλόγων στην αναπαραγωγή των κοινοτικών σχέσεων και ταυτοτήτων στον αστικό χώρο, βλ. Νιτσιάκος 1995 και Κακαμπούρα-Τίλλη 1999.

πτωση, το πανηγύρι αυτό ήταν μια ευκαιρία για τους μετανάστες να γλεντήσουν, ακούγοντας και χορεύοντας τραγούδια του τόπου τους. Για το λόγο αυτό, έφερναν συμπατριώτες τους μουσικούς για να παίξουν. Εκτός από το πανηγύρι, ο *Ασπροπόταμος* φαίνεται να διοργάνωνε και άλλες «κοινωνικές εκδηλώσεις», οι οποίες ωστόσο παραμένουν προς το παρόν αδιευκρίνιστες. Επίσης, ενίσχυε οικονομικά τους «άμισθους τότε παπάδες και τις εκκλησίες που δεν είχαν τότε πόρους».<sup>45</sup>

Με βάση το καταστατικό του, στο *Σύνδεσμο* είχαν δικαίωμα εγγραφής οι οινοπαντοπώλες Πειραιώς με καταγωγή από όλα τα χωριά του τέως Δήμου Αθαμάνων.<sup>46</sup> Ωστόσο, στην πράξη σε αυτόν συμμετείχαν μόνο οι Γαρδικιώτες, οι Μουτσιαρίτες (με καταγωγή από το γειτονικό στο Γαρδίκι χωριό Μουτσιάρα, σήμερα Αθαμανία) και, αργότερα, οι Τυφλοσελίτες (με καταγωγή από το επίσης ελληνόφωνο χωριό Τυφλοσέλι, σήμερα Δροσοχώρι). Έτσι, από τα 29 μέλη που υπογράφουν το τροποποιημένο καταστατικό του 1920, οι 16 είναι Γαρδικιώτες και οι 13 Μουτσιαρίτες. Παρομοίως, από τα 8 μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου, οι 4 είναι Μουτσιαρίτες και οι υπόλοιποι 4 Γαρδικιώτες, μεταξύ των τελευταίων και ο πρώτος πρόεδρος του *Συνδέσμου* Χ.Π.<sup>47</sup>

Η απουσία οινοπαντοπωλών από τα υπόλοιπα χωριά της Αθαμανίας οφείλεται σε διαφορετικούς λόγους. Καταρχάς, σε ό,τι αφορά στους Καμνιαίτες, η απάντηση μοιάζει απλή. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες δεν υπήρχαν Καμνιαίτες οινοπαντοπώλες στον Πειραιά. Στην περίπτωση των Δεσιωτών και των Τζουρτζιωτών, τα πράγματα μοιάζουν πιο σύνθετα. Σε ό,τι αφορά στους Δεσιώτες, όσοι ασχολούνται με το εμπόριο τροφίμων είναι κυρίως χοντρέμποροι και δεν θεωρούν τον εαυτό τους «οινοπαντοπώλη». Υποτιμούν τον *Σύνδεσμο* και αρνούνται να συμμετέχουν σε αυτόν. Ως προς τους πολυάριθμους Τζουρτζιώτες παντοπώλες, ο λόγος είναι ότι αυτοί εγκαθίστανται κυρίως στην Αθήνα και σχεδόν καθόλου στον Πειραιά. Βέβαια, πιθανώς οι ανταγωνιστικές τους σχέσεις με τους Γαρδικιώτες να έπαιξαν επίσης ρόλο σε αυτό. Ακόμα κι όταν ο *Σύνδεσμος* μετονομάζεται αργότερα σε «Σύλλογο των εν Αθήναις και Πειραιεί Θεσσαλών παντοπωλών 'Ο Ασπροπόταμος'», δίνοντας το δικαίωμα και σε «Αθαμάνες» παντοπώλες της Αθήνας να εγγραφούν σε αυτόν, οι Τζουρτζιώτες συνεχίζουν να μη συμμετέχουν.<sup>48</sup>

Σε κάθε περίπτωση, ο *Ασπροπόταμος* συνέχισε να αποτελεί μια υπόθεση των Γαρδικιωτών, των Μουτσιαριτών και (λιγότερο) των Τυφλοσελιτών και μάλιστα σχεδόν αποκλειστικά αυτών του Πειραιά. Αυτό μαρτυρά το γεγονός ότι όλοι οι πρόεδροι του *Συνδέσμου* μεταξύ 1920 και 1939 και σχεδόν το

45 Αυτόθι, σελ. 8.

46 Ασπρ. Κατ. 1920.

47 Ασπρ. Κατ. 1920.

48 Για τους Τζουρτζιώτες Παντοπώλες της Αθήνας βλ. Μαυρομάτης 2008: 177-84.

σύνολο των μελών των Διοικητικών Συμβουλίων είναι Γαρδικιώτες ή Μουτσιαρίτες.<sup>49</sup> Επιπλέον, ο κατάλογος μελών της περιόδου 1949-1955, παρότι υπερβαίνει τα χρονικά όρια της έρευνάς μας, είναι ενδεικτικός. Αυτός περιλαμβάνει 175 άτομα εκ των οποίων 106 Γαρδικιώτες, 61 Μουτσιαρίτες και 9 Τυφλοσελίτες. Οι επιχειρήσεις βέβαια είναι πιθανώς λιγότερες, αφού σε ορισμένες περιπτώσεις μια επιχείρηση ανήκει σε δύο ή και περισσότερα άτομα, σχεδόν πάντα αδέρφια.<sup>50</sup>

Σε ό,τι αφορά στη γεωγραφική κατανομή των μελών του συλλόγου, η συντριπτική πλειοψηφία των επιχειρήσεων βρίσκεται την ίδια περίοδο στον Πειραιά, κυρίως στα Καμίνια, τα Ταμπούρια, την Αγία Σοφία, το Χατζηκυριάκειο. Ένας σημαντικός αριθμός βρίσκεται σε προάστια του Πειραιά, όπως ο Κορυδαλλός, η Νίκαια, ο Α.Ι. Ρέντης. Τέλος, μόνο 5 εδρεύουν στην Αθήνα.<sup>51</sup> Άλλωστε, παρότι δεν απέκτησε ποτέ ιδιόκτητα γραφεία (χρησιμοποιώντας για τη σύγκληση των Διοικητικών Συμβουλίων και των Γενικών Συνελεύσεων το καφενείο του Γαρδικιώτη Γ.Γ. και αργότερα την αίθουσα του Πειραιϊκού Συνδέσμου ή του Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Πειραιά),<sup>52</sup> ο *Ασπροπόταμος* είχε πάντα ως επίσημη έδρα του τον Πειραιά.

#### 4. Ποιμενισμός και τεχνογνωσία των ανταλλαγών: μια ερμηνευτική προσέγγιση της μετάβασης των Γαρδικιωτών στο εμπόριο τροφίμων

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ότι το επάγγελμα του «οινοπαντοπώλη» αποτέλεσε βασικό μηχανισμό για την πρώιμη αστικοποίηση των Γαρδικιωτών, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Το πρώτο ζήτημα που τίθεται εδώ, αφορά στους αρχικούς μηχανισμούς που θέτουν σε λειτουργία τη συγκεκριμένη διαδικασία αστικοποίησης. Η απάντηση περνά μέσα από τη διερεύνηση δύο αλληλένδετων ερωτημάτων. Καταρχάς, δεδομένου ότι η συγκρότηση ιδιόκτητων επιχειρήσεων απαιτούσε την κατοχή ενός σημαντικού κεφαλαίου, ποια είναι τα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των πρώτων αυτών Γαρδικιωτών οινοπαντοπωλών; Ακολούθως, ποιοι είναι οι λόγοι που οδήγησαν τους πρώτους Γαρδικιώτες της Αθήνας και του Πειραιά να στραφούν σε τέτοιο βαθμό στο επάγγελμα του οινο-παντοπώλη;

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι πρώτοι Γαρδικιώτες «μπακάληδες» προέρχεται από οικογένειες που, έχοντας συσσωρεύσει ένα σημαντικό κεφάλαιο, είχαν τη δυνατότητα να στρέψουν ορισμένα ή το σύνολο των μελών τους προς νέες οικονομικές δραστηριότητες στην πόλη. Η κτηνοτροφία σε κάθε περίπτωση αποτελεί ακόμα την περίοδο αυτή

49 Ασπρ. Γ.Σ. 1920-1939.

50 Ασπρ. Μ.Μ. 1949-1955.

51 Αυτόθι.

52 Βλ. Ασπρ. Γ.Σ. 1920-1939 και Μπαταγιάννης 1988: 8.

ένα σημαντικό παράγοντα συσσώρευσης κεφαλαίων. Το σημαντικότερο ίσως τμήμα των πρώτων οينوπαντοπωλών προέρχεται από τις πιο πλούσιες κτηνοτροφικές οικογένειες. Ωστόσο, την περίοδο αυτήν, η κτηνοτροφία δεν αποτελεί τη μοναδική πηγή κεφαλαίων. Στο πλαίσιο αυτό, τουλάχιστον σε μια δεύτερη φάση, κυρίως μετά το 1920-25, στο παιχνίδι αυτό φαίνεται να μπαίνουν και οι λιγότερο εύπορες οικογένειες του Γαρδικίου, μέσα από διαφορετικές στρατηγικές συγκέντρωσης κεφαλαίου. Οι στρατηγικές αυτές περιλαμβάνουν την εκποίηση τμήματος ή του συνόλου του ζωικού κεφαλαίου, τον σταδιακό εκχρηματισμό του θεσμού της προίκας, τη συμπληρωματική εργασία σε εξω-κτηνοτροφικές δραστηριότητες (όπως η εποχιακή τυροκομία, η υφαντουργία, οι πλανόδιες τέχνες και το μικρεμπόριο) (Srygος 1997), τον δανεισμό χρημάτων από εύπορους συγγενείς, «συμπατριώτες» ή και αστούς των Τρικάλων (Καμηλάκης 2009: 192, υπ. 13) και τέλος την προσωρινή μετανάστευση στην Αμερική, διαδικασία που ξεκινά την τελευταία δεκαετία του 19<sup>ου</sup> αιώνα και γενικεύεται μετά το 1910 (Καρανάσιος 1979: 102 και Μακρής 1956: 56-57).<sup>53</sup>

Σημειώνουμε πως οι δύο πρώτες από τις παραπάνω στρατηγικές φαίνεται να χαρακτηρίζουν καταρχάς τα ευπορότερα στρώματα της κοινότητας. Η σταδιακή τους υιοθέτηση και από τους λιγότερο εύπορους Γαρδικιώτες, μαρτυρεί αναμφίβολα μια τάση μιμητισμού των προτύπων και των πρακτικών της κυρίαρχης ομάδας. Στο πλαίσιο μιας κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής ερμηνείας, ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός πως είναι ακριβώς η ρευστότητα και η μεταβατικότητα που χαρακτηρίζουν τη γαρδικιώτικη κοινότητα της περιόδου αυτής που γεννούν στα υποκείμενα την επιθυμία, αλλά και τους δίνουν τη δυνατότητα να αντιγράψουν, με λιγότερη ή περισσότερη επιτυχία, τις πρακτικές της κυρίαρχης ομάδας.

Σε μια δεύτερη φάση, το ίδιο το δίκτυο των Γαρδικιωτών οينوπαντοπωλών παρέχει μετά την αρχική του συγκρότηση τους όρους όχι μόνο για την αναπαραγωγή του,<sup>54</sup> αλλά και για τη διεύρυνσή του προς τις λιγότερο εύπορες οικογένειες της «παραδοσιακής» γαρδικιώτικης ιεραρχίας. Θεμέλιο αυτής της διαδικασίας αποτελεί η δυνατότητα μισθωτής εργασίας που προσφέρουν τα πρώτα αυτά γαρδικιώτικα οينوπαντοπωλεία, αλλά και η παράδοση εποχιακής μετανάστευσης προς την πρωτεύουσα που χαρακτηρίζουν την εποχή αυτήν το σύνολο των χωριών της Αθαμανίας:

Πολλοί ήσαν οι εκ της περιφέρειας αυτής ταξιδεύοντες διά την χειμερινή περίοδον ή και για περισσότερο χρόνο στην Αθήνα και τον Πειραιά, «μέσα» όπως συνήθιζαν να λένε τότε... (Μακρής 1956: 54)

53 Για τη μετανάστευση των Βλάχων της Πίνδου προς την Αμερική κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα, πρβλ. Παπαδημητρίου και Παπανίκος 2008: 94.

54 Πρβλ. Carson Lambert 1994.



Στο πλαίσιο αυτό, πολλοί από τους Γαρδικιώτες που μεταναστεύουν εποχιακά, την περίοδο του χειμώνα, στην πρωτεύουσα εργάζονται ως βοηθοί στα μπακάλικα των συγγενών ή και των συμπατριωτών τους, ενώ οι οικογένειές τους συνεχίζουν σε μεγάλο βαθμό να εξασκούν την ημι-νομαδική κτηνοτροφία. Αρχικά, η ενασχόλησή τους με το συγκεκριμένο επάγγελμα έχει προσωρινό χαρακτήρα και στοχεύει στην ενίσχυση των οικογενειών τους, πολλές φορές ειδικά στην προίκιση των αδελφών. Η οικονομική τους ανέχεια, η ανάγκη συγκέντρωσης ενός κεφαλαίου για τη βοήθεια της οικογένειας, αλλά και επίσης η εποχιακότητα και η προσωρινότητα της μεταναστεύσης, έχουν ως αποτέλεσμα την απουσία μόνιμης στέγης (αφού κοιμούνται στα ίδια τα μπακάλικα) και τη διαβίωση υπό πολύ δύσκολες συνθήκες:

Οι συνθήκες που καλούνταν να αντιμετωπίσει εκεί ο νέος Γαρδικιώτης ήταν άσχημες. Ως ανειδίκευτος έπρεπε με στέρηση να περνά τις μέρες εφόσον κανείς δεν τον συντηρούσε. Για 3 χρόνια (ώσπου δηλαδή να μάθει κάποια τέχνη, ένα επάγγελμα για να ζήσει) εργαζόταν χωρίς να πληρώνεται. Είχε εξασφαλισμένο μόνο το φαγητό του. Ακόμα και κάποιοι συγχωριανοί του τον εκμεταλλεύτηκαν βλέποντάς τον στην ανάγκη. Στην δύσκολη στιγμή δεν του έδιναν αρκετό φαγητό. Τα βράδυα οι μπακάληδες τους κλείδωναν για να μην κλέψουν φαγώσιμα... (Καραμήτρου 2001: 84)

Ωστόσο, σταδιακά ένας ραγδαία αυξανόμενος αριθμός αυτών των εποχιακών υπαλλήλων αρχίζει να αντιλαμβάνεται διαφορετικά τη σχέση του με τη συγκεκριμένη εργασία και την πόλη, αλλά επίσης με την οικογένεια και την κοινότητα. Η βοήθεια της οικογένειας δεν αποτελεί πλέον τη μοναδική, σταδιακά ούτε την πιο σημαντική προτεραιότητα. Αντίθετα, απώτερος στόχος γίνεται η συγκέντρωση κεφαλαίου, αλλά επίσης και η απόκτηση τεχνογνωσίας, κοινωνικής εμπειρίας και προσβάσεων, που θα του επιτρέψουν να ανοίξει ιδιόκτητο μπακάλικο (Μακρής 1956: 55). Έτσι, το επάγγελμα του οينوπαντοπώλη λειτουργεί ως πεδίο μετάβασης από την προσωρινή στη μόνιμη αστική εγκατάσταση.

Σε ό,τι αφορά στους λόγους που προσανατόλισαν τους Γαρδικιώτες προς το συγκεκριμένο επάγγελμα, θα πρέπει να σημειώσουμε πως η ημι-νομαδική κτηνοτροφία τους προσέφερε μια πολυεπίπεδη τεχνογνωσία για τη γενικότερη ενασχόλησή τους με το εμπόριο. Η τεχνογνωσία αυτή αφορά καταρχήν στην εξοικείωση με τον «ξένο», την ανάγκη αλλά και τη δυνατότητα συναλλαγής μαζί του. Όπως έχουμε δει, η ίδια η ημι-νομαδική κτη-

νοτροφία, όντας μια παραγωγική διαδικασία «μονοκαλλιεργητικού» χαρακτήρα, απαιτεί την ανταλλαγή ενός μέρους του προϊόντος με άλλα προϊόντα που δεν παράγουν οι κτηνοτρόφοι. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη ανταλλαγών με τον «άλλο», τον σταδιακό και αυξανόμενο προσανατολισμό των υποκειμένων προς την αγορά και, εν τέλει, την εξοικείωσή τους με τους βασικούς μηχανισμούς της, όπως το χρήμα και η πίστη των συναλλαγών. Έτσι η ενασχόληση με το εμπόριο, χωρίς να είναι μονόδρομος, φαντάζει ως μια λογική επιλογή των Γαρδικιωτών, αλλά και των άλλων βλάχικων πληθυσμών, μετά την παρακμή της κτηνοτροφίας.

Το γεγονός ότι, αρχικά τουλάχιστον, αυτοί προσανατολίστηκαν ειδικά προς τη «μπακαλική», συνδέεται με μια σειρά από ετερόκλητους, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση συγκλίνοντες, παράγοντες. Καταρχάς, με τη γενικότερη ανάπτυξη που γνωρίζει ο τομέας της εμπορίας τροφίμων τη συγκεκριμένη περίοδο, λόγω της σημαντικής αύξησης του πληθυσμού της πρωτεύουσας.<sup>55</sup> Το γεγονός αυτό δημιουργεί την ανάγκη εφοδιασμού, κυρίως των νέων λαϊκών συνοικιών, όπου και εγκαταστάθηκαν οι Γαρδικιώτες, με τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης. Ακολούθως, συνδέεται με την εξοικείωση των Γαρδικιωτών και των άλλων ποιμενικών πληθυσμών με την παραγωγή τροφίμων, τα οποία αποτελούν την πλειοψηφία των κτηνοτροφικών προϊόντων, και την εμπορία τους. Μάλιστα το επάγγελμα του παντοπώλη δεν χρειαζόταν κάποια άλλη ιδιαίτερη τεχνογνωσία, εκτός από την ικανότητα να υπολογίζει κάποιος τις ποσότητες των προϊόντων και τη χρηματική τους αξία, τις οποίες οι Γαρδικιώτες κατέχουν λόγω και πάλι της κτηνοτροφικής τους δραστηριότητας. Στο ίδιο πλαίσιο, μπορούμε να προσθέσουμε την εξοικείωση με σημαντικά δίκτυα παραγωγής τροφίμων. Εκτός από την ευκολία τους στην προμήθεια κτηνοτροφικών προϊόντων, η κινητικότητα των Γαρδικιωτών και των άλλων ημι-νομάδων είχε ως αποτέλεσμα αυτοί να αναπτύξουν εκτεταμένες σχέσεις με ευρύτατα τμήματα του γεωργικού πληθυσμού της θεσσαλικής πεδιάδας. Το γεγονός αυτό τους προσέφερε μια προνομιακή πηγή εφοδιασμού και άλλων προϊόντων, ειδικά σε περιόδους κρίσης και έλλειψης στην αγορά.<sup>56</sup>

Ένας επιπλέον παράγοντας για την ανάπτυξη της «μπακαλικής» είναι η οικονομική εξουσία και το κύρος που κατέχει στο πλαίσιο της ημινομαδικής κοινότητας ο μπακάλης του χωριού, ή αυτοί των πεδινών περιοχών, από

55 Για την αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας, ιδίως των λαϊκών συνοικιών του Πειραιά, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα, βλ. Λεοντίδου 2001: 82, 129, 134.

56 Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, κατά την περίοδο της Κατοχής αρκετοί Γαρδικιώτες έκαναν «μαύρη αγορά τροφίμων» (έτσι αναφέρεται από τους ίδιους τους συνομιλητές), εκμεταλλευόμενοι για να προμηθευτούν τρόφιμα τα δίκτυά τους στη θεσσαλική ύπαιθρο.

τους οποίους οι Γαρδικιώτες ήταν υποχρεωμένοι να προμηθευτούν μια σειρά βασικών προϊόντων, πληρώνοντάς τους σε χρήμα. Ως κάτοχος σημαντικού χρηματικού κεφαλαίου, ο «μπακάλης» προσφέρει στους Γαρδικιώτες ένα ελκυστικό εναλλακτικό επαγγελματικό πρότυπο, ενταγμένο στις ανάγκες της μεταβαλλόμενης οικονομίας και κοινωνίας της αγοράς. Εδώ μπορούμε να εντάξουμε και τις τάσεις μιμητισμού, που όπως είδαμε αποτελούν παράγοντα διεύρυνσης του επαγγέλματος εντός της γαρδικιώτικης κοινότητας. Ωστόσο, αυτή η τάση αποτελεί μια δευτερογενή αιτία, απαραίτητη προϋπόθεση της οποίας ήταν η οικονομική επιτυχία και η ανοδική κοινωνική κινητικότητα των πρώτων οινοπαντοπωλών.

##### **5. Από τον «κτηνοτροφικό» στον «αστικό νομαδισμό»: Η εποχιακή μετανάστευση των μικροπωλητών προς την πρωτεύουσα**

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα, ένας σημαντικός αριθμός Γαρδικιωτών μετακινείται εποχιακά στην περιοχή της πρωτεύουσας ασκώντας το επάγγελμα του πλανόδιου μικροπωλητή, κυρίως τον χειμώνα. Σύμφωνα με τον Λ. Μακρή, πρόκειται για άτομα που δεν είχαν τη δυνατότητα να εργασθούν ως υπάλληλοι σε κάποιο «πατριωτικό» μπακάλικο (Μακρής 1956: 55). Όμως, από τις προφορικές μαρτυρίες προκύπτει ότι πολλοί από αυτούς δεν είχαν την επιθυμία για κάτι τέτοιο. Αν ένας λόγος για αυτό ήταν η οικονομική εκμετάλλευση την οποία υφίσταντο από τους συμπατριώτες τους μπακάληδες, ένας δεύτερος φαίνεται να συνδέεται με τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς κώδικες της όλο και πιο ανταγωνιστικής γαρδικιώτικης κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτών των κωδίκων, η επαγγελματική αυτονομία αναγάγεται σε μέγιστη αξία για τα άτομα και τις οικογένειες, όπως μαρτυρεί και η παρακάτω αφήγηση ενός συνομιλητή:

Οι Γαρδικιώτες δεν ήθελαν να πηγαίνουν υπάλληλοι, ούτε στους «ξένους» αλλά ούτε στους άλλους Γαρδικιώτες, μπορώ να σου πω περισσότερο σε αυτούς τους τελευταίους. Μόνο αν ήταν κανένας κοντινός συγγενής με τον οποίο είχαν καλή σχέση. Αλλιώς προτιμούσαν να κάνουν μια δική τους δουλειά, ακόμα και τον λούστρο.

Σύμφωνα με τις προφορικές μαρτυρίες, οι Γαρδικιώτες μικροπωλητές της πρωτεύουσας απασχολούνταν ιδιαίτερα ως σαλεπιτζήδες, λαχειοπώλες, καστανάδες και λούστροι, γεγονός που επιβεβαιώνει στο βιβλίο της και η Γ. Καραμήτρου:

Στην Αθήνα μπορούσες να δεις τον Γαρδικιώτη να κάνει διάφορα επαγγέλματα. Πουλούσε λαχεία, έκανε τον λούστρο, πουλούσε

φρούτα. Τον χειμώνα έψηνε κάστανα στην φουφού... Τον χειμώνα πουλούσε σαλέπι ή καλαμπόκι. (Καραμήτρου 2001: 84)

Ωστόσο, το αντικείμενο της εργασίας τους χαρακτηριζόταν από έντονη ποικιλία και ρευστότητα. Καταρχάς, τα προϊόντα που εμπορεύονταν μεταβάλλονταν από εποχή σε εποχή, προσαρμοζόμενα στην προσφορά και τη ζήτηση. Ενώ τον χειμώνα εμπορεύονταν κυρίως κάστανα, σαλέπι και καλαμπόκι, την άνοιξη ή το καλοκαίρι (όσοι έμεναν λίγο περισσότερο στην Αθήνα) πουλούσαν κυρίως φρούτα και παγωτά. Ο περιορισμός αυτός δεν ισχύει βέβαια για τους λαχειοπώλες και τους λούστρους, που μπορούσαν να εξασκλήσουν το επάγγελμά τους καθόλη τη διάρκεια του χρόνου. Βέβαια, ακόμα και εντός της ίδιας περιόδου, οι Γαρδικιώτες μικροπωλητές δεν φαίνεται να περιορίζονται πάντα σε ένα προϊόν, αλλά ανάλογα με τις ανάγκες περνούν από το ένα στο άλλο, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να τους κατατάξουμε σε επιμέρους κατηγορίες. Σταδιακά, πάντως, φαίνεται πως όσοι παραμένουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στον χώρο αυτό εξειδικεύονται σε κάποιον τομέα, ανάλογα με την τεχνογνωσία και τα δίκτυα που αναπτύσσουν.

Η ενασχόληση των Γαρδικιωτών με τα «πλανόδια» αστικά επαγγέλματα εγγράφεται, όπως και η ημι-νομαδική κτηνοτροφία, σε δύο ευρύτερες παραδόσεις, αφού ισχύουν για το σύνολο τόσο των βλάχικων χωριών του Ασπροποτάμου, όσο και αυτών της Αθαμανίας, περιοχές στις οποίες αμφότερες, όπως έχουμε δει, εντάσσεται το Γαρδίκι. Για την ενασχόληση των κατοίκων ολόκληρου του Ασπροποτάμου με τον συγκεκριμένο τομέα, πολύτιμη είναι η μαρτυρία του λαογράφου Κ. Φαλτάιτς:

Σήμερα τα χωριά του Ασπροποτάμου Τρικάλων πρέπει να θεωρηθούν χωριά πλανόδιων τεχνιτών: Οι τέχνες των Ασπροποταμιτών δεν ανήκουν σε εκείνο που λέμε κυρίως τέχνη, δεν μπορούμε όμως να μην θωρήσουμε τους Ασπροποταμίτες τεχνίτες αφού στην λέξη τέχνη δίνουμε μια τόσο πλατειά σημασία. Οι Ασπροποταμίτες είναι πλανόδιοι στραγαλατζήδες, ζαχαροπλάστες, σαλεπιτζήδες. Οι ίδιοι πουλούν δαδί, ψήνουνε κάστανα, κάνουνε και τον λούστρο. (Φαλτάιτς 1928: 9)

Για την ενασχόληση των κατοίκων του συνόλου της Αθαμανίας ως πλανόδιων μικροπωλητών μας μιλάει ο Λ. Μακρής, χρησιμοποιώντας το υποθετικό παράδειγμα τριών νέων από την περιοχή, δύο άγαμων και ενός έγγαμου, που μεταναστεύουν εκείνη την εποχή στην πρωτεύουσα. Σύμφωνα με την ιστορία του, ενώ ο ένας από αυτούς πιάνει δουλειά σε κάποιο από τα «πατριωτικά» οιοπαντοπωλεία, «οι άλλοι δύο, εκ των οποίων ο ένας έγγαμος και ο άλλος άγαμος, έπιασαν τα κάστανα και το σαλέπι» (Μακρής 1956: 56).

Όπως έχει ήδη φανεί, η μετακίνηση της συγκεκριμένης ομάδας Γαρδικιωτών προς την πόλη, έχει, στην αρχή τουλάχιστον, εποχιακό και προσωρινό χαρακτήρα. Αρχικά στόχος και σε αυτήν την περίπτωση είναι η συγκέντρωση χρημάτων για την ενίσχυση της οικογένειας,<sup>57</sup> ή η συγκέντρωση ενός κεφαλαίου που θα τους επιτρέψει να εξασκήσουν κάποιο επάγγελμα στο χωριό ή τον θεσσαλικό κάμπο. Και σε αυτή την περίπτωση, ο ατομικός τρόπος μετακίνησης μαρτυρεί την προσωρινότητα της μετακίνησης. Όσοι μετακινούνται είναι μόνο οι άνδρες, κυρίως οι νεότεροι, παντρεμένοι και ανύπαντροι, ενώ η οικογένειά τους παραμένει «πίσω», στο «χωριό» ή στον «κάμπο», ασχολούμενη συνήθως με την κτηνοτροφία, όπως φαίνεται και από την ακόλουθη μαρτυρία ενός συνομιλητή:

Ο αδελφός μου δούλευε προπολεμικά μικροπωλητής στην Αθήνα. Κατέβαινε το φθινόπωρο και την άνοιξη ανέβαινε στο χωριό. Η γυναίκα του έμενε πολλές φορές μαζί μας. Είχαν και λίγα πρόβατα που τα κρατάγαμε εμείς το χειμώνα.

Η απουσία μόνιμης κατοικίας είναι ένα ακόμα στοιχείο που μαρτυρεί την αίσθηση των Γαρδικιωτών μικροπωλητών πως η μετακίνησή τους στην πρωτεύουσα ήταν προσωρινή. Αυτοί κατοικούν ομαδικά, υπό άθλιες συνθήκες, στις «μάντρες», χαμόσπιτα με πολλά μικρά δωμάτια τα οποία είχαν διαμορφωθεί ειδικά για τη φιλοξενία των μικροπωλητών από όλες τις περιοχές της Ελλάδας. Χαρακτηριστική για τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, για την προσωρινότητα αλλά και για τους στόχους της μετακίνησης των μικροπωλητών είναι η παρακάτω μαρτυρία του Λ. Μακρή:

Με στερήσεις αφάνταστες, με απλυσιά, με ύπνο σε ...δωμάτιο μαζί άλλους 10-15 συμπατριώτες και συνομήλικούς του κοιμάται και ξυπνά με την σκέψη πώς θα εξοικονομήσει λίγα χρήματα τα οποία θα παραδώσει στην μάνα του το καλοκαίρι όταν θα γυρίσει στο χωριό. Αυτό επαναλαμβάνεται κάθε χειμώνα, γιατί το ταξίδι αυτό επαναλαμβάνεται μέχρις ότου ενηλικιωθεί και συμπληρώσει ένα χρηματικό ποσό για να αγοράσει ένα έως δύο μουλάρια με τα ανάλογα καπίστρια και κυπριά και να εκπληρώσει έτσι το όνειρό του να γίνει κυρατζής...<sup>58</sup> (Μακρής 1956: 55).

57 Όπως χαρακτηριστικά μας λέει η Γ. Καραμήτρου αναφερόμενη στους μικροπωλητές, «ο παντρεμένος άνδρας φρόντιζε και έστελνε με το τραίνο στην οικογένειά του ζάχαρη, θρεψίνι, ρύζι, πορτοκάλια, λάδι, σαπούνι και μπακαλιάρο» (Καραμήτρου 2001: 84).

58 Για τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης των μικροπωλητών στην πρωτεύουσα, πρβλ. Παπαδημητρίου και Παπανίκος 2008: 104.

Όπως και άλλες τοπικές ομάδες, έτσι και οι Γαρδικιώτες μικροπωλητές, διέμεναν σε συγκεκριμένες «μάντρες», τις οποίες συχνά μοιράζονταν με μικροπωλητές από τα γειτονικά τους χωριά της Αθαμανίας, του Ασπροποτάμου και της βλαχόφωνης Ορεινής Καλαμπάκας (Σπύρος 2009β: 159). Αυτές βρίσκονταν τόσο στην ευρύτερη περιοχή του Πειραιά, όσο όμως και στις, γειτονικές μεταξύ τους, συνοικίες της Αθήνας: Σταθμός Λαρίσης, Πλατεία Αττικής και Σεπόλια. Αυτό ερμηνεύεται από το γεγονός πως σε αντίθεση με τους οινοπαντοπώλες η κατανομή των Γαρδικιωτών μικροπωλητών στις δύο περιοχές είναι περισσότερο ισορροπημένη, αν και ο Πειραιάς φαίνεται να υπερισχύει και σε αυτήν την περίπτωση.

Η επιλογή των συγκεκριμένων περιοχών δεν ήταν τυχαία. Καταρχάς, πρόκειται για λαϊκές συνοικίες που προσφέρουν φτηνή στέγη και, παράλληλα, βρίσκονται σχετικά κοντά στις κεντρικές αγορές των δύο πόλεων, όπου δραστηριοποιούνται επαγγελματικά οι Γαρδικιώτες μικροπωλητές. Επιπλέον, βρίσκονται κοντά σε σιδηροδρομικούς σταθμούς.<sup>59</sup> Δεδομένου ότι οι Γαρδικιώτες μικροπωλητές, όντας σε διαρκή κινητικότητα, χρησιμοποιούν συχνά το τρένο για να μετακινηθούν προς τη Θεσσαλία ή για να στείλουν πράγματα στις οικογένειές τους, η γειτνίαση αυτή δεν είναι χωρίς σημασία. Άλλωστε, ο σταθμός είναι η πρώτη εικόνα που αντικρύζουν στην πρωτεύουσα. Αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός πως γύρω από αυτόν συγκροτείται σταδιακά ένα δίκτυο ατόμων και υπηρεσιών που τους συνδέουν, τόσο συμβολικά όσο και λειτουργικά, με τον τόπο της καταγωγής τους, δημιουργεί μια νησίδα οικειότητας στο «ξένο» και συχνά «αφιλόξενο» περιβάλλον της μεγαλούπολης.

Τις «μάντρες» όπου διέμεναν οι μικροπωλητές διαχειριζόταν συνήθως κάποιος «πατριώτης», ή και «κοντοχωριανός» μικροπωλητής, που όντας παλιότερος, διέθετε τα απαραίτητα δίκτυα και τα αντίστοιχα κεφάλαια. Αυτός τις ενοικίαζε από τους ιδιοκτήτες τους και τις υπενοικίαζε στους άλλους μικροπωλητές. Τα συγκεκριμένα άτομα αποκόμιζαν, τυπικά ή άτυπα, σημαντικό κέρδος από τη συγκεκριμένη διαδικασία, γεγονός που όπως φαίνεται οδήγησε στη δημιουργία μιας προνομιούχου υπο-κατηγορίας ατόμων εντός των μικροπωλητών (Σπύρος 2009β: 159). Αυτοί, αποκτώντας μια οικονομική άνεση, έχουν τη δυνατότητα να νοικιάσουν ατομικές κατοικίες και να μεταφέρουν ολόκληρη την οικογένειά τους στην πόλη. Με τον τρόπο αυτό περνούν από την προσωρινή ή/και εποχιακή μετανάστευση στη μόνιμη

59 Μια αντίστοιχη διαδικασία εγκατάστασης συναντάμε στην περίπτωση των Βρετόνων του Παρισιού. Πολλοί από αυτούς εγκαθίστανται γύρω από το σιδηροδρομικό σταθμό του Montparnasse, τερματικό σταθμό των τρένων για τη Βρετανία.

αστική εγκατάσταση. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για σημαντικό τμήμα των υπολοίπων μικροπωλητών, που επίσης αποκτά χρηματικά κεφάλαια, χειραφετείται από την εξουσία της πατριαρχικής οικογένειας,<sup>60</sup> εξοικειώνεται με την «πόλη» και διευρύνει τους ορίζοντες της κοινωνικής και πολιτισμικής του εμπειρίας. Από αυτούς, ένα τμήμα περνά σταδιακά σε άλλα επαγγελματικά πεδία, με μεγαλύτερο κύρος, όπως τα οινοπαντοπωλεία. Κάποιοι παραμένουν μικροπωλητές και η επαγγελματική κινητικότητα μεταφέρεται, όπως θα δούμε, στην επόμενη γενιά. Ωστόσο, πολλοί είναι αυτοί που αφού συγκέντρωσαν ένα κεφάλαιο, γύρισαν στον «τόπο» τους και εγκαταστάθηκαν, μέσα από σύνθετες και μη-γραμμικές διαδικασίες, στα αστικά κέντρα της δυτικής Θεσσαλίας και κυρίως στα Τρίκαλα.

#### **6. Αντί επιλόγου: Από την ιστορική ανθρωπολογία στην εθνοϊστορία και τανάπαλιν**

Από την παρούσα έρευνα προκύπτει ότι ήδη κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα παρατηρούνται διαδοχικές μεταβολές στον επαγγελματικό προσανατολισμό και τη γεωγραφική κινητικότητα των Γαρδικιωτών Βλάχων. Η σταδιακή παρακμή της ημι-νομαδικής κτηνοτροφίας από τα τέλη του 19<sup>ου</sup> και τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, προσανατολίζει τη συγκεκριμένη ομάδα προς τον αστικό χώρο και τη μόνιμη εγκατάσταση. Βέβαια, αν και στην περίπτωση των Γαρδικιωτών υπάρχει μια προνομιακή σύνδεση κτηνοτροφίας και ημι-νομαδισμού, οι δύο όροι αναφέρονται σε διαφορετικής τάξης πραγματικότητες. Ενώ η κτηνοτροφία αναφέρεται σε μια μορφή εργασίας, ο ημι-νομαδισμός αναφέρεται σε ένα τρόπο κοινωνικής οργάνωσης και συμβολικής οικειοποίησης του χώρου.

Στο παράδειγμά μας, η διάκριση αυτή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Και αυτό γιατί είναι στο ίδιο το πλαίσιο του ημι-νομαδισμού ως συνολικού τρόπου ζωής που οι Γαρδικιώτες, όπως και οι άλλοι βλαχόφωνοι πληθυσμοί, διαφοροποιούν σταδιακά τις επαγγελματικές τους δράσεις, εξασκώντας όλο και περισσότερο στην αρχή, παράλληλα με την κτηνοτροφία, μια σειρά εποχιακών ή/και πλανόδιων επαγγελμάτων, στα πεδινά χωριά και κυρίως στις πόλεις. Στο πέρασμα του χρόνου, τα αστικά αυτά επαγγέλματα δημιουργούν τους όρους για την επαγγελματική και οικονομική διαφοροποίηση και για την οριστική αστική εγκατάσταση του συνόλου σχεδόν των Γαρδικιωτών στην πόλη. Έτσι, ήδη από τα τέλη του 19<sup>ου</sup> και κυρίως τις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα ένας αριθμός Γαρδικιωτών εγκαθίσταται μόνιμα σε πόλεις όπως η Καρδίτσα, τα Τρίκαλα και κυρίως ο Πειραιάς, ενώ ένας ακόμα μεγαλύτερος αριθμός μετακινείται περιοδικά ή περιστασιακά προς αυτές για βιοποριστικούς λόγους. Στο πλαί-

<sup>60</sup> Για τη σημασία του πλανόδιου εποχιακού εμπορίου στον μετασχηματισμό των οικογενειακών δομών στους Γαρδικιώτες, βλ. Spyros 1997, κεφ. 3.

σιο αυτό, αν και ο δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος αποτελεί τομή, τόσο υλική όσο και συμβολική, για τη μετάβαση της γαρδικιώτικης κοινότητας από την ημι-νομαδική κτηνοτροφία στην πλήρη αστικοποίηση, αυτή αποτελεί μια μακρά διαδικασία που περνά μέσα από την ανάπτυξη, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20<sup>ου</sup> αιώνα, ενός «μη-κτηνοτροφικού» ή, θετικά οριζόμενου, ενός «αστικού (ημι)νομαδισμού».

Η μνήμη αυτής της «προπολεμικής» μετανάστευσης αναδύεται εμφατικά μέχρι σήμερα στις αφηγήσεις των Γαρδικιωτών, ενώ την ίδια στιγμή ανάγεται σε έναν από τους βασικούς πυλώνες συγκρότησης της δημόσιας ιστορίας και της συλλογικής ταυτότητας της κοινότητας. Πρόκειται ωστόσο για μια επιλεκτική μνήμη που, παρά τα ηγεμονικά της σημεία, βρίσκεται υπό συνεχή διαπραγμάτευση. Από τη μία, τα στοιχεία που προβάλλονται στους περισσότερους λόγους (με κυρίαρχα τους «μπακάληδες» και τον «Πειραιά») είναι σχετικά σταθερά και αντλούν από την «πραγματική» μεταναστευτική ιστορία της γαρδικιώτικης κοινότητας. Από την άλλη, ωστόσο, οι μεταβαλλόμενοι ανα-συνδυασμοί τους εκφράζουν δυναμικούς μνημονικούς συγκρητισμούς, άμεσα συνδεδεμένους με τις ιστορικές διαδικασίες αναπαραγωγής των κοινωνικών και πολιτισμικών ιεραρχιών, καθώς και με τη βίωση των μετασχηματισμών που επιφέρει διαχρονικά η μετανάστευση και η κοινωνική μετάβαση στο εσωτερικό της κοινότητας.

Σε ό,τι αφορά στα κοινωνικά συμφραζόμενα των ηγεμονικών αφηγήσεων για την προπολεμική μετανάστευσή τους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η οικονομική δύναμη και το κοινωνικό κύρος που αποκτούν ιστορικά οι οινοπαντοπώλες, έχει ως αποτέλεσμα να προβάλλεται προνομιακά η ενασχόληση και η «επιτυχία» των Γαρδικιωτών αποδήμων ως «μπακαλάδων». Αντίθετα, χωρίς σε καμία περίπτωση να αποκρύπτεται, η εποχιακή τους μετανάστευση ως μικροπωλητών φαίνεται σταδιακά να υποβαθμίζεται, τουλάχιστον σε επίπεδο «δημόσιας ιστορίας». Μπορούμε να υποθέσουμε ότι αν ένας λόγος για αυτό είναι η ιστορικά ηγεμονική θέση της συγκεκριμένης επαγγελματικής-κοινωνικής ομάδας στο πλαίσιο της τοπικής διαστρωμάτωσης, ένας άλλος είναι ο έλεγχος που ασκούν στα δίκτυα αστικοποίησης, δεδομένου ότι αποτέλεσαν βασικό σημείο θεσμικής και κοινοτικής συγκρότησης στην «πόλη». Ένας τρίτος λόγος είναι πιθανώς η κοινωνική και συμβολική απαξίωση του επαγγέλματος του «μικροπωλητή», ιδίως κατά τη σύγχρονη διαδικασία μετάβασης τμημάτων της γαρδικιώτικης κοινότητας από τον «νεοπλουτισμό» και τη «μικρο-αστικοποίηση» στη «μεσο-» και «μεγαλο-αστικοποίηση».<sup>61</sup> Σε συμβολικό επίπεδο, η μετάβαση αυτή συνοδεύεται από

61 Σημειώνουμε ότι χάρη στον έλεγχο του εμπορίου μεταχειρισμένων φορτηγών των Τρικάλων, τα οποία αποτελούν μια από τις σημαντικότερες αγορές του είδους στην Ελλάδα, οι Γαρδικιώτες θεωρούνται, και ορισμένοι από αυτούς αποτελούν, τη νέα «οικονομική



μια μεταβολή των αξιακών προτύπων: τη σταδιακή υποχώρηση της εικόνας του «αυτοδημιούργητου» νεο- ή/και μικρο-αστού και την όλο και μεγαλύτερη αναζήτηση, ή και επινόηση, «αστικών παραδόσεων».<sup>62</sup>

Σε ό,τι αφορά στις τοπολογικές συντεταγμένες της κυρίαρχης αφήγησης για την προπολεμική μετανάστευση των Γαρδικιωτών, είναι γεγονός ότι αυτή κατευθύνεται κυρίως πράγματι προς τον Πειραιά. Στο λόγο των Γαρδικιωτών, όμως, η σημασία του «Πειραιά» συνδέεται και με «ποιοτικά στοιχεία»: σε αυτόν εγκαθίστανται οι πρώτοι Γαρδικιώτες στην πρωτεύουσα, εδώ εδρεύουν μέχρι σήμερα οι «γαρδικιώτικοι» σύλλογοι (Αδελφότητα Γαρδικιωτών Αθήνας-Πειραιά, «Ασπροπόταμος»), εδώ συναντάμε μέχρι σήμερα «γαρδικιώτικες γειτονιές», όπως τα Καμίνια. Το αποτέλεσμα είναι η ενσωμάτωση του Πειραιά στα πεδία εκτύλιξης της τοπικής ιστορίας και κοινωνίας και ως εκ τούτου σε ένα από τα «εθνοτοπία»<sup>63</sup> του γαρδικιώτικου κόσμου.<sup>64</sup> Επιπλέον, εκτός από τόπος «κοινοτικής μνήμης», ο Πειραιάς, ακριβώς λόγω των οιοπαντοπωλών, ανάγεται και σε πεδίο επαγγελματικής και κοινωνικής «δόξας» για τους Γαρδικιώτες.

Εν κατακλείδι, η επιλεκτικότητα της ιστορικής μνήμης φαίνεται να συνδέεται τόσο με την εσωτερική όσο και με την εξωτερική συγκρότηση της «κοινότητας». Σε ό,τι αφορά στο ενδοκοινοτικό επίπεδο, η προβολή των «μπακάληδων» και του «Πειραιά» συνοδεύεται από την τάση των νεότερων και σύγχρονων ιστορικών αφηγήσεων, τουλάχιστον των «δημόσιων», να υποβαθμίζουν τις κοινωνικές εντάσεις που φαίνεται ότι χαρακτήριζαν κατά το παρελθόν τις σχέσεις των «μπακαλάδων» με τους «άλλους» Γαρδικιώτες. Η τάση αυτή εγγράφεται αναμφίβολα στη διαχρονική ηγεμονία της εικόνας της «αλληλέγγυας κοινότητας», βασικό μηχανισμό αναπαραγωγής της «κοινοτικής συνοχής». Ωστόσο, συνδέεται και με τις μεταβολές, ή και ανατροπές, στην κοινοτική κοινωνική ιεραρχία μετά τον Πόλεμο και την ανάγκη της νέας οικονομικής ελίτ της κοινότητας (η οποία κατοικεί πλέον στα Τρίκαλα και όχι στον Πειραιά) να επαναδιαπραγματευθεί το, συνήθως «ταπεινό», παρελθόν της.

Σε ό,τι αφορά στην εξωτερική συγκρότηση της κοινότητας, δηλαδή τις σχέσεις της με τις άλλες «τοπικές κοινότητες» αλλά και με την «ευρύτερη κοινωνία», η προνομιακή θέση των «οιοπαντοπωλών Πειραιώς» στις τοπικές ιστορικές αφηγήσεις εγγράφεται στη σύγχρονη ηγεμόνευση ιδεολογη-

---

ελίτ» της πόλης. Βλ. Σπύρος 1999: 89-91, 104.

62 Πρβλ. Hobsbawm και Ranger 1983.

63 Τον όρο εισήγαγε ο ανθρωπολόγος Α. Appadurai, ως δηλωτικό των ρευστών και πολλαπλών τοπιών των σύγχρονων εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων. Βλ. Appadurai 1991.

64 Ακολουθώντας τον Μ. Αυγέ, χρησιμοποιούμε εδώ τον όρο «κόσμος» ως μια κατηγορία πιο «ανοικτή» και ρευστή από αυτήν της «κοινότητας». Πρβλ. Αυγέ 1999.

μάτων όπως η ατομική «επιλογή», «ικανότητα» και «επιτυχία». Υπό το βάρος αυτών των ιδεολογημάτων, φαίνεται να βρίσκουν όλο και πιο δύσκολα θέση όσα παραπέμπουν στην «ανάγκη», την «ανέχεια» και τη «φτώχεια», εκείνα δηλαδή τα στοιχεία που οδήγησαν ιστορικά στην ενασχόληση των Γαρδικιωτών με τα πλανόδια επαγγέλματα. Αντίθετα, ο «Οινοπαντοπώλης Πειραιώς», ως «επιτυχημένος επιχειρηματίας», ανάγεται σε ιδεότυπο του «επιτυχημένου Γαρδικιώτη μετανάστη». Επιπλέον, όμως, ανάγεται και σε έμβλημα της «αστικής παράδοσης», του «δυναμισμού» ή και του «κοσμοπολιτισμού» που οι Γαρδικιώτες αλλά και οι υπόλοιποι «νομάδες» ή/και Βλάχοι διεκδικούν για τον εαυτό τους. Υπό την έννοια αυτή, ο «Γαρδικιώτης Οινοπαντοπώλης Πειραιώς» αποτελεί μια τοπική παραλλαγή του ιδεοτύπου του «Βλάχου εμπόρου». <sup>65</sup> Αυτός ο τελευταίος, αποτελεί ιστορικά ένα από τα αξιακά θεμέλια, αλλά και ένα βασικό αφηγηματικό μοτίβο, για τη συγκρότηση ενός «νομαδικού αντι-λόγου», ο οποίος αντιπαραθέτει στον «αξιολύπητο νομάδα» των *εδραίων* τον «κοσμοπολίτη νομάδα» των *(ημι-)νομάδων*.

Οι τελευταίες αυτές επισημάνσεις, όμως, χρήζουν μιας περαιτέρω, λεπτομερούς εθνογραφικής και εθνοϊστορικής έρευνας.



Θοδωρής Σπύρος

Διδάσκων στο Τμήμα Κοινωνιολογίας  
του Πανεπιστημίου Κρήτης  
thodorspy@social.soc.uoc.gr

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

### Α. Πηγές

#### Α.1. Πρωτογενείς πηγές

Αρχείο του *Συνδέσμου Οινοπαντοπωλών Πειραιώς* (τμήμα) [Συντομογραφία: Σ.Ο.Π.]:

65 Βλ. Gossiaux 2001: 141-42 και Σπύρος 1999: 104.

- α. Πρακτικό Γενικής Συνέλευσης [συντομογραφία: Σ.Ο.Π.-Γ.Σ.] του 1905.
- β. Μητρώα Πληρωμής Συνδρομών [συντομογραφία: Σ.Ο.Π.-Μ.Π.Σ.] ετών 1905-1939.
- γ. Καταστάσεις Διοικητικών Συμβουλίων [συντομογραφία: Σ.Ο.Π.-Κ.Δ.Σ.] ετών 1904-1940.

Αρχείο του Συνδέσμου των εξ Αθαμανίας εν Πειραιεί Παντοπωλών (μετέπειτα Συλλόγου των εν Αθήναις και Πειραιεί Θεσσαλών Παντοπωλών «Ο Ασπροπόταμος») (τμήμα) [Συντομογραφία: Ασπρ.]

- α. Τροποποιημένο Καταστατικό [συντομογραφία: Ασπρ.-Κατ.] του 1920.
- β. Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων [συντομογραφία: Ασπρ.-Γ.Σ.] ετών 1920-1939.
- γ. Μητρώο Μελών [συντομογραφία: Ασπρ.-Μ.Μ.] ετών 1949-1955.

#### A.2. Δευτερογενής πηγές για το Γαρδίκι

- Καραμήτρου, Γ., 2001. *400 χρόνια Γαρδίκι*. Τρίκαλα: Σύλλογος Γυναικών Γαρδικίου Τρικάλων.
- Καρανάσιος, Α., 1979. *Ιστορικά-Λαογραφικά, Παραδόσεις Γαρδικίου Αθαμάνων*. Τρίκαλα: αυτοέκδοση.
- Κωνσταντάκου, Κ., 1983. «Οι Γαρδικιώτες του χθες και του σήμερα», *Γαρδικιώτικα Νέα* 1: 1, 4. Τρίκαλα: Έκδοση του Ευεργετικού Συλλόγου Γαρδικίου.
- Μακρής, Λ., 1956. *Ήθη-Έθιμα και Παραδόσεις της Αθαμανίας 1900-1925*. Τρίκαλα: αυτοέκδοση (Ανατύπωση από το «Σύλλογο των Απανταχού Αθαμάνων 'Η Αγία Παρασκευή'», Πειραιάς: 1990).
- Μπαταγιάννης, Κ., 1989. Επετειακός λόγος στην ετήσια εκδήλωση έτους 1988 του Συλλόγου των εν Αθήναις και Πειραιεί Θεσσαλών Παντοπωλών «Ο Ασπροπόταμος». *Γαρδικιώτικα Νέα* 4: 6-9. Πειραιάς: Έκδοση της Αδελφότητας Γαρδικιωτών Αθήνας-Πειραιά.
- Νούλας, Β., 1988. «Η καταγωγή των Βλάχων και η γλώσσα τους». Συνέντευξη στα *Γαρδικιώτικα Νέα* 3: 3-8. Πειραιάς: Έκδοση της Αδελφότητας Γαρδικιωτών Αθήνας-Πειραιά.

#### A.3. Δευτερογενείς πηγές γενικά για τους Βλάχους και την ευρύτερη περιοχή της Πίνδου

- Κασομούλης, Ν., 1939. *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων*. Τόμ. Α'. Αθήνα: Α' έκδοση. Επιμέλεια: Γιάννης Βλαχογιάννης.
- Κωνσταντίνου-Καρανίκα, Γ., 2008. *Τρυγώνα, το βλαχοχώρι της ορεινής Καλαμπάκας. Μνήμες μιας περασμένης εποχής. Ιστορία-Λαογραφία-Παράδοση*. Λάρισα: Θεσσαλικό Ημερολόγιο.
- Μαυρομάτης, Α., 2008. *Τα παραδοσιακά παντοπωλεία και το συνεταιριστικό τους κίνημα. Ιστορική αναδρομή (1967-1994)*. Αθήνα: αυτοέκδοση.

- Παπαδημητρίου, Γ. και Θ. Παπανίκος, 2008. *Καλομοίρα: ένα ξεχωριστό χωριό*. Τρίκαλα: Δήμος Καστανιάς.
- Φαλτάιτς, Κ., 1928. «Οι πλανόδιοι τεχνίτες στην Ελλάδα», *Ελληνικά Γράμματα* 3: 8-13, 69-72 και 181-84.

### **Β. Βοηθήματα**

- Appadurai, A., 1991. «Global ethnoscares: Notes and queries for a transnational Anthropology», στο R. Fox (επ.). *Recapturing Anthropology. Working in the Present*. Santa Fe: School of American Research Press, 191-210.
- Augé, M., 1999. *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bloch, Maurice, 1977. «The past and the present in the present», *Man* (N.S.) 12: 278-92.
- Carson Lambert, M., 1994. *Searching across the divide: history, migration and the experience of place in a multilocal Senegalese community*. Κέμπριτζ: Harvard University (Διδακτορική Διατριβή).
- Gossiaux, J.-F., 2002. *Pouvoirs Ethniques dans les Balkans*. Παρίσι: P.U.F.
- Hobsbawm, E. και T. Ranger (επ.), 1983. *The invention of tradition*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Izard, M. και N. Wachtel, 1991. «L'ethnohistoire», στο Bonte P. και M. Izard (επ.), *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. Παρίσι: P.U.F., 336-38.
- Kahl, T., 2009. *Για την ταυτότητα των Βλάχων. Εθνοπολιτισμικές προσεγγίσεις μιας βαλκανικής πραγματικότητας*. Αθήνα: Βιβλιόραμμα και Κ.Ε.Μ.Ο.
- Κακαμπούρα-Τίλη, Ρ., 1999. *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες: Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*. Κόνιτσα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας.
- Καμηλάκης, Π., 2009. «Ασπροποταμίτες επαγγελματίες σε αστικά κέντρα της κεντρικής και νότιας Ελλάδας 19<sup>ος</sup>-20<sup>ος</sup> αιώνας», στο Ε. Αυδίκος (επ.), *Ο Ασπροπόταμος στον χώρο και τον χρόνο* (Πρακτικά Συνεδρίου). Τρίκαλα: Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Τζούρτζιας της Αθαμανίας, 188-222.
- Keith Axel, B. (επ.), 2002. *From the Margins: Historical Anthropology and its Futures*. Durham και Λονδίνο: Duke University Press.
- Koita, T., 1989. «Kaédi, où le nomade à la ville», *URBAMA* 20. Tours: URBAMA.
- Koselleck, R., 2000. *Le Futur Passé. Contribution à la sémantique des temps historiques*. Παρίσι: E.H.E.S.S.
- Λέκκας, Π., 2001. *Το Παιχνίδι με τον Χρόνο: Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λεοντίδου, Λ., 2001. *Πόλεις της σιωπής: Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά. 1909-1940*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α.
- Λιάκος, Α., 2007. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις.

- Νιτσιάκος, Β., 1995. «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στην συμβολική ανασυγκρότηση και την διαχείριση της κοινωνικής μνήμης – Η περίπτωση της Πυρσόγιαννης», στο Νιτσιάκος, Β., *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*. Αθήνα: Πλέθρον, 79-117.
- Παπαταξιάρχης, Ε., 1993. «Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Παπαταξιάρχης, Ε. και Θ. Παπαδέλλης (επ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 13-74.
- Passerini, L., 1998. *Σπαράγματα του 20<sup>ού</sup> αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Sahlins, M., 2008. *Ιστορικές μεταφορές και μυθικές πραγματικότητες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Sivignon, M., 1992. *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας.
- Spyros, Th., 1997. *Mutations économiques et réadaptation structurelle: activités professionnelles, parenté, famille et formes d'organisation domestique chez les Valaques Gardikiotès de la ville de Trikala au 20<sup>ème</sup> siècle*. Παρίσι: E.H.E.S.S. (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία/D.E.A.).
- Σπύρος, Θ., 1999. «Από το Γαρδίκι στο Γαρδικάκι: διαδικασίες αστικοποίησης μιας βλάχικης κοινότητας των Τρικάλων», *δοκιμές* 8: 75-104.
- Σπύρος, Θ. 2005. «Ανθρωπολογία ενός ασύλ(λ)υ(π)του χώρου: 'τόπος' και 'κοινότητα' σε έναν πρώην ημι-νομαδικό πληθυσμό», *δοκιμές* 13-14: 101-35.
- Σπύρος, Θ. 2009α. «Συλλογικές ταυτότητες στο Γαρδίκι Ασπροποτάμου», στο Ε. Αυδίκος (επ.), *Ο Ασπροπόταμος στον χώρο και τον χρόνο* (Πρακτικά Συνεδρίου). Τρίκαλα: Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Τζούρτζιας της Αθαμανίας, 238-51.
- Σπύρος, Θ., 2009β. *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους: κοινωνικός μετασχηματισμός και «μεταμορφώσεις» της ταυτότητας σε μια βλαχόφωνη κοινότητα της Πίνδου*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας (Διδακτορική Διατριβή).



THÉODORE SPYROS

**Les semi-nomades à la « ville » : La migration des Valaques du village Gardiki au Pirée avant la Deuxième Guerre Mondiale**

*Résumé*

DANS CET ARTICLE nous étudions les processus d'urbanisation d'une communauté Valaque (Aroumaine) pendant les quatre premières décennies du 20<sup>ème</sup> siècle. Plus spécifiquement, nous nous intéressons aux formes d'appropriation matérielle et symbolique de la « ville », surtout du Pirée, où ont été installés durant cette période grand nombre de Gardikiotès, descendus du village montagnard de Gardiki et devenus épiciers ou petits commerçants.

L'article a une double orientation. Si d'une part il constitue un effort de « recomposition » de « l'histoire urbaine » des Gardikiotès jusqu'à la Deuxième Guerre Mondiale, il propose d'autre part une problématique sur les modes de perception et d'utilisation de cette *Histoire* au *Présent*. En ce sens, le texte s'inscrit tant dans le champ de l'anthropologie historique que dans celui de l'ethnohistoire.

Ce double objectif nous a conduits à l'usage de matériaux complexes et divers, relatifs au « passé gardikiote » : Tout d'abord des sources écrites primaires de la première moitié du 20<sup>ème</sup> siècle, tels les archives des associations professionnelles des épiciers du Pirée. Ensuite des sources secondaires sur cette même période, surtout des ouvrages historiques et folkloriques écrits par des érudits locaux. Enfin, des témoignages oraux collectés sur le terrain ethnographique.